

ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Εισαγωγή στη Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία (Υ) ΙΣΕ 101

Διδάσκων: Γρηγόριος Ψαλλίδας, Καθηγητής

**Ο ελληνικός Μεσοπόλεμος: το προσφυγικό
πρόβλημα, η πολιτειακή, η πολιτική και η οικονομική
κρίση**

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	3
Οι άμεσες συνέπειες της Μικρασιατικής Καταστροφής.....	5
Τα ζητήματα της περιόδου 1923-1930.....	11
Το επεισόδιο της Κέρκυρας.....	13
Οι πολιτικές εξελίξεις της περιόδου 1923-1925	15
Η δικτατορία του Πάγκαλου.....	20
Η αποκατάσταση της δημοκρατίας.....	22
Η κυβέρνηση Βενιζέλου (1928-1932).....	27
Ανακεφαλαίωση	30
Βιβλιογραφία.....	34

Εισαγωγή

Η Μικρασιατική Καταστροφή δεν αποτελεί απλώς ένα ορόσημο στην ιστορία του ελληνικού κράτους, αλλά ένα σημείο καμπής, ή -θα μπορούσαμε να πούμε- το κατώφλι της ενηλικίωσης του ελληνικού έθνους. Οι ραγδαίες εξελίξεις που συνετελέσθησαν από τον Σεπτέμβριο του 1922 και εξής δεν αφορούν μόνο στην αλλαγή της πληθυσμιακής σύνθεσης της Ελλάδας, ούτε στην πολιτειακή αλλαγή με την κατάργηση της βασιλείας. Η κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας, μαζί με την εξαφάνιση της ελληνικής παρουσίας στην Ανατολική Θράκη και τη Μικρά Ασία, προκάλεσε διανοητικό κλονισμό και στρατηγικό αποπροσανατολισμό για το πολιτικό προσωπικό της χώρας, αλλά και το σύνολο του λαού. Σε όλην την περίοδο του Μεσοπολέμου, οι Έλληνες θα επιχειρήσουν να δώσουν λύσεις σε ζητήματα που προκλήθηκαν, ή επηρεάστηκαν από τη Μικρασιατική Καταστροφή.

Στα δεκατρία χρόνια που ακολούθησαν την Καταστροφή, η χώρα βίωσε μία περίοδο ρευστότητας και ταραχών, ενόσω πραγματοποιούνταν τεκτονικές ανακατατάξεις στον κοινωνικό ιστό, την οικονομία, το πολιτικό φάσμα. Σε όλη αυτήν την περίοδο, μέχρι την επιβολή του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου, η μόνη κυβέρνηση που εξάντλησε τη θητεία της ήταν αυτή του Ελευθερίου Βενιζέλου (1928-1932). Παράλληλα με όλες αυτές τις εσωτερικές προκλήσεις, η Ελλάδα έπρεπε να δημιουργήσει μία νέα εθνική στρατηγική για τις διεθνείς σχέσεις της, ιδιαίτερα στο άμεσο γεωπολιτικό περιβάλλον των Βαλκανίων, και μάλιστα σε μία περίοδο διεθνούς αστάθειας και αναθεωρητισμού. Στο πλαίσιο αυτό, η αποκατάσταση των φθορών του πολέμου και της πολιτειακής και κοινωνικής μετάβασης ήταν αλληλένδετες με την ασφάλεια της χώρας.

Τα προβλήματα έγιναν ακόμη πιο έντονα όταν έγιναν αισθητά τα αποτελέσματα της διεθνούς οικονομικής κρίσης που ξεκίνησε από τις Ηνωμένες Πολιτείες το 1929, με συνέπεια να τεθούν υπό αμφισβήτηση οι ανορθωτικές προσπάθειες των προηγούμενων ετών. Η αμφισβήτηση αυτή είχε με τη σειρά της ως αποτέλεσμα την αμφισβήτηση του πολιτικού οικοδομήματος, με την επάνοδο της αυταρχικής, αντιφιλελεύθερης επιλογής στην κεντρική πολιτική σκηνή. Η στρατηγική της άλλης πλευράς να χρησιμοποιήσει τακτικές ανάλογες με αυτές του συντηρητικού, αυταρχικού πόλου, αποπροσανατόλισαν και απονομιμοποίησαν τον φιλελεύθερο πόλο, με συνέπεια την αποσταθεροποίηση του πολιτικού συστήματος και την αμφισβήτηση του πολιτειακού καθεστώτος. Κατάληξη της αδυναμίας του ελληνικού πολιτικού κόσμου να αντιμετωπίσει τις προκλήσεις που αντιμετώπιζε η χώρα από το 1922 και που ανανεώθηκαν με την οικονομική κρίση, ήταν η επάνοδος της βασιλείας το 1935 και η κατάλυση του κοινοβουλευτισμού με το καθεστώς της 4ης Αυγούστου το 1936.

Οι άμεσες συνέπειες της Μικρασιατικής Καταστροφής

Ο τρόπος με τον οποίο κατέρρευσε το μέτωπο τον Αύγουστο του 1922, προκάλεσε από την πρώτη στιγμή ισχυρούς τριγμούς στη σταθερότητα της κυβέρνησης, αλλά και του ίδιου του πολιτικού οικοδομήματος που είχε προκύψει από τη σύμπραξη του Λαϊκού Κόμματος και του βασιλιά. Όταν άρχισαν να φτάνουν στην Ελλάδα, και μάλιστα στην Αθήνα, οι ειδήσεις για τις σφαγές και την έξοδο του μικρασιατικού ελληνισμού από τις εστίες του, άρχισαν έντονες αντιδράσεις, με συλλαλητήρια και αρθρογραφία στον Τύπο, με αίτημα ακόμη και την επιστροφή του Βενιζέλου στην εξουσία. Η αντίδραση της κυβερνητικής παράταξης ήταν η σκλήρυνση της στάσης της, με την αξιοποίηση των “πολιτικών συλλόγων” και την επιβολή λογοκρισίας στον Τύπο. Επιπλέον, για να μετριαστούν οι αναμενόμενες αντιδράσεις στις τάξεις του στρατεύματος, η κυβέρνηση είχε εκδώσει από τις 3 Σεπτεμβρίου (τρεις ημέρες πριν την ολοκλήρωση της εκκένωσης) διάταγμα αποστράτευσης όλων των κλάσεων προ του 1918, με την άφιξή τους σε ελληνικό έδαφος. Όπως είναι προφανές, το διάταγμα της αποστράτευσης δυσχέραινε περαιτέρω τις προσπάθειες της στρατιωτικής ηγεσίας για συντεταγμένη αποχώρηση από τη Μικρά Ασία, την αναδιοργάνωση των μονάδων που είχαν περισωθεί από την κατάρρευση του μετώπου, και την οργάνωση άμυνας στην Ανατολική Θράκη.

Η σταγόνα που ξεχείλισε το ποτήρι της λαϊκής και στρατιωτικής αγανάκτησης ήταν ακριβώς η Ανατολική Θράκη. Με την αποχώρηση των ελληνικών δυνάμεων από τη Μικρά Ασία στις αρχές Σεπτεμβρίου, η συμμαχική ζώνη κατοχής των Στενών βρέθηκε ακάλυπτη απέναντι από τα κεμαλικά στρατεύματα. Ήδη από την κατάληψη της Σμύρνης ο ίδιος ο Κεμάλ είχε δηλώσει στον βρετανό πρόξενο ότι η Τουρκία θεωρεί ότι βρίσκεται σε εμπόλεμη κατάσταση με τη Μεγάλη Βρετανία, και ότι θα επιχειρούσε την κατάληψη των Στενών, εκτός αν παρεχωρείτο στους Τούρκους η Ανατολική Θράκη. Η κατάληψη της Ανατολικής Θράκης, βεβαίως, συνιστούσε ένα πολύ δύσκολο, έως αδύνατο εγχείρημα. Το ελληνικό Δ' Σώμα στρατού που έδρευε εκεί δεν είχε συμμετάσχει στις μικρασιατικές επιχειρήσεις και, ως εκ τούτου, ήταν πλήρως συγκροτημένο, ενώ οι μονάδες που είχαν αφιχθεί από το βόρειο μικρασιατικό μέτωπο μεγέθυναν τις δυνατότητες άμυνας. Το ηθικό και η πειθαρχία του ελληνικού στρατού, έπειτα από τη συντριβή κατά τον τελευταίο μήνα, βρίσκονταν στο χαμηλότερο δυνατό επίπεδο, όμως η ύπαρξη του ισχυρού ελληνικού στόλου στην Προποντίδα και η παντελής απουσία τουρκικών ναυτικών μονάδων, εξισορροπούσε αυτό το μειονέκτημα. Άλλωστε, και ο κεμαλικός στρατός, παρά τις επιτυχίες που είχε να επιδείξει, ήταν καταπονημένος και αποδιοργανωμένος (λόγω

της ταχύτητας της προέλασης) και δεν διέθετε καθόλου αποβατικά μέσα ώστε να επιχειρήσει περαίωση στις θρακικές ακτές.

Δεν συνέβαινε, όμως, το ίδιο και με τη συμμαχική κατοχική ζώνη των Στενών. Στις πρώτες απειλές του Κεμάλ κατά της ασιατικής πλευράς της ζώνης, οι γαλλικές δυνάμεις υποχώρησαν προς την Κωνσταντινούπολη, αφήνοντας μόνους τους Βρετανούς να υπερασπιστούν το Τσανάκαλε στον Ελλήσποντο. Πράγματι, κεμαλικές δυνάμεις εισήλθαν στη ζώνη και έλαβαν θέσεις απέναντι από τις βρετανικές μονάδες, χωρίς ωστόσο να επιχειρηθεί επαφή ή σύγκρουση από καμία πλευρά. Παρά το ότι η Βρετανία ήταν αρχικά αποφασισμένη να υπερασπιστεί, αν ήταν απαραίτητο, με τα όπλα τη ζώνη, το ρήγμα που δημιουργήθηκε με τη Γαλλία και την Ιταλία, καθώς και η επιθετική προσέγγιση των Τούρκων, την οδήγησαν στην αναζήτηση μίας συμβιβαστικής λύσης. Ο συμβιβασμός, ο οποίος επετεύχθη, ήταν η παραχώρηση από την Ελλάδα της Ανατολικής Θράκης, έναντι της διατήρησης της ζώνης των Στενών από τις δυνάμεις της Αντάντ, δηλαδή, επί του παρόντος, της Βρετανίας. Οι Βρετανοί μετέφεραν το αίτημα προς την ελληνική κυβέρνηση Τριανταφυλλάκου, η οποία, χωρίς να διαπραγματευτεί η ίδια, και χωρίς να διαμαρτυρηθεί για τις συνομιλίες μεταξύ Βρετανών και Τούρκων ερήμην της με αντικείμενο μέρος της επικράτειάς της, δήλωσε ότι κατανοεί τη δύσκολη θέση που βρίσκονταν οι βρετανικές δυνάμεις στα Στενά, και στις 25 Σεπτεμβρίου αποδέχθηκε να αποχωρήσει ο ελληνικός στρατός από την Ανατολική Θράκη, παρά τις ευνοϊκές συνθήκες για την άμυνα της περιοχής και την εκεί παρουσία περίπου 250.000 Ελλήνων κατοίκων, οι οποίοι θα προστίθεντο στους μικρασιάτες πρόσφυγες.

Ηδη, όμως, από τα μέσα Σεπτεμβρίου, τόσο στις τάξεις των στρατιωτικών μονάδων που είχαν περαιωθεί στη Χίο και τη Λέσβο, όσο και στην ίδια την Αθήνα, είχε αρχίσει να προετοιμάζεται στρατιωτικό κίνημα. Στα νησιά την πρωτοβουλία είχαν ανώτεροι αξιωματικοί (μέχρι τον βαθμό του συνταγματάρχη), με ηγετικές μορφές στη Χίο τον Ν. Πλαστήρα και στη Λέσβο τον Στ. Γονατά. Μέχρι τις 24 Σεπτεμβρίου το κίνημα είχε προετοιμαστεί, ενώ σύντομα σε αυτό προσχώρησε και ο στόλος, με αποτέλεσμα να γίνει δυνατή η μεταφορά των εξεγερμένων μονάδων στην Αθήνα. Παράλληλα, στην πρωτεύουσα είχε συσταθεί “επαναστατική επιτροπή” από ανώτατους αξιωματικούς, με επικεφαλής τον Θ. Πάγκαλο, η οποία είχε επικοινωνία με τους κινηματίες των νησιών. Το γεγονός της συμμετοχής στο κίνημα και μετριοπαθών φιλοβασιλικών αξιωματικών έδινε σε αυτό τον χαρακτήρα του “εθνικού”, και απομάκρυνε την εντύπωση ότι επρόκειτο για μία αντιπολιτευτική, βενιζελική κίνηση. Τα δύο αυτά στοιχεία, δηλαδή η μικρασιατική τραγωδία και η πολυσυλλεκτική σύνθεση της ηγεσίας του κινήματος, έκριναν ουσιαστικά και την έκβασή του. Το κίνημα εκδηλώθηκε με επιτυχία στα νησιά στις 24

Σεπτεμβρίου και τα επαναστατημένα στρατεύματα έφτασαν στο Λαύριο το βράδυ της 26ης. Την ίδια ημέρα πολεμικό αεροσκάφος είχε προχωρήσει στη ρίψη προκηρύξεων στην Αθήνα, με τις οποίες οι στρατιωτικοί απαιτούσαν την παραίτηση του Κωνσταντίνου από τον θρόνο, τη διάλυση της Βουλής, τον σχηματισμό κυβέρνησης που θα είχε την εμπιστοσύνη της Αντάντ και άμεση ενίσχυση του μετώπου της Θράκης.

Το κίνημα επικράτησε πλήρως και αμέσως, ο Κωνσταντίνος παραιτήθηκε του θρόνου και αποχώρησε με την οικογένειά του (πλην του Γεωργίου που τον αντικατέστησε) στην Ιταλία, και οι στρατιωτικοί συνέλαβαν αρκετά πολιτικά στελέχη της αντιβενιζελικής παράταξης, ιδίως πρωθυπουργούς και υπουργούς της περιόδου μετά τον Νοέμβριο 1920. Στην κυβέρνηση που συγκροτήθηκε με πρωτοβουλία των στρατιωτικών και με πρωθυπουργό τον Σωτ. Κροκιδά, η ηγεσία του κινήματος δεν παραχώρησε πλήρη εξουσία, ούτε έδωσε λευκή επιταγή στον Βενιζέλο, τον οποίο είχε διορίσει ως αντιπρόσωπο της Ελλάδας στο εξωτερικό. Κύριο μέλημα των στρατιωτικών ήταν η ανασυγκρότηση του στρατού και η αποκατάσταση του ηθικού και της πειθαρχίας, με βάση την ιδέα ότι ο στρατός δεν είχε ηττηθεί, αλλά είχε προδοθεί από την πολιτική ηγεσία.

Ως εκ τούτου, οι κυρίαρχες ιδέες που προέκυπταν από το κίνημα του 1922 ήταν:

α) Ο στρατός ήταν ο μόνος εθνικός θεσμός που μπορούσε να σώσει τη χώρα από περαιτέρω καταστροφή,

β) Ο στρατός ήταν ο μόνος κατάλληλος εθνικός θεσμός που μπορούσε να αποδώσει δικαιοσύνη, ικανοποιώντας το αίσθημα περί δικαίου του ελληνικού λαού

γ) Ο στρατός ήταν ο μόνος εθνικός θεσμός που επιτέλεσε ακέραια το καθήκον του, και απέτυχε στην αποστολή του μόνο εξαιτίας της προδοτικής δράσης των πολιτικών.

Αυτές οι ιδέες εντυπώθηκαν για πολύ καιρό στη συνείδηση των στρατιωτικών και πολλών Ελλήνων, τροφοδοτήθηκαν από άλλα γεγονότα στα χρόνια που ακολούθησαν και προσδιόρισαν την πολιτική συμπεριφορά και βαρύτητα του στρατεύματος στο εξής.

Στο πλαίσιο αυτό, η ηγεσία του κινήματος αποφάσισε τη δίωξη και παραδειγματική τιμωρία όσων, κατά τη γνώμη της, έφεραν τις κυριότερες ευθύνες για τη Μικρασιατική Καταστροφή. Η απώλεια και της Ανατολικής Θράκης που είχε αποφασιστεί από την Αντάντ και την οποία ούτε ο Βενιζέλος

κατόρθωσε να αποτρέψει, έπρεπε επίσης να αποδοθεί στην προηγούμενη κυβέρνηση, με αποτέλεσμα την περαιτέρω σκλήρυνση της στάσης των στρατιωτικών, οι οποίοι θεώρησαν ότι υπέστησαν μία ακόμη συντριπτική ήττα, εξαιτίας των επιλογών της προηγούμενης κυβέρνησης, χωρίς, μάλιστα, να έχουν την ευκαιρία να ρίξουν έστω έναν πυροβολισμό.

Η κατάσταση αυτή οδήγησε τελικά στην περίφημη “Δίκη των Έξι”. Έκτακτο στρατοδικείο, που συστάθηκε ειδικά για τον σκοπό αυτόν, δίκασε τους Δ. Γούναρη, Π. Πρωτοπαπαδάκη, Γ. Μπαλτατζή, Ν. Στράτου, Ν. Θεοτόκη, Γ. Χατζηανέστη, Ξ. Στρατηγό και Μ. Γούδα με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας. Από τους οκτώ κατηγορούμενους οι έξι πρώτοι καταδικάστηκαν σε θάνατο (εξ ου και το όνομα με το οποίο έμεινε γνωστή η δίκη) και οι δύο τελευταίοι σε ισόβια κάθειρξη. Η δίκη χαρακτηρίστηκε από τη συντομία της και την προκατάληψη του δικαστηρίου έναντι των κατηγορουμένων. Το γεγονός ότι η διαδικασία ολοκληρώθηκε μέσα σε δεκατέσσερις ημέρες, με την εξέταση περιορισμένου αποδεικτικού υλικού και εικοσιτεσσάρων μόλις μαρτύρων, τεκμηριώνει την άποψη των περισσότερων από τους πρωταγωνιστές των γεγονότων ότι η απόφαση των δικαστών ήταν προειλημμένη, με βάση, όχι τη νομική τάξη, αλλά την πολιτική σκοπιμότητα.

Άλλωστε, όπως φαίνεται και από τη στάση του Θ. Πάγκαλου, για κάποιους οι επιλογές της ηγεσίας του κινήματος δεν ήταν ούτε ορθές, ούτε αρκετές. Ο Θ. Πάγκαλος, αντιστράτηγος, είχε αναλάβει το υπουργείο στρατιωτικών από τον Νοέμβριο του 1922, όμως είχε αφήσει την Αθήνα, προκειμένου να αναδιοργανώσει τη Στρατιά του Έβρου. Λόγω της απομάκρυνσής του από το κέντρο λήψης των αποφάσεων, ο Πάγκαλος απομακρύνθηκε και από τα άλλα ηγετικά στελέχη του κινήματος και δεν ήταν σε θέση να εκτιμήσει τις πληροφορίες για τις διεθνείς κυρίως εξελίξεις, αλλά ούτε και για τις εσωτερικές πολιτικές ζυμώσεις, ή την κατάσταση των προσφύγων και του αριθμού τους. Επιπλέον, η καθημερινή του επαφή με στρατιώτες και αξιωματικούς που αισθάνονταν ότι η στρατιωτική τους τιμή είχε τρωθεί και ότι η Ελλάδα θα έπρεπε να διεκδικήσει μία ρεβάνς απέναντι στους Τούρκους, ενίσχυε την άποψή του ότι η πολιτική που ακολουθούταν ήταν υπερβολικά υποχωρητική και ότι ο Ελληνικός Στρατός μπορούσε και έπρεπε να ανακαταλάβει την Ανατολική Θράκη. Ο Πάγκαλος έφτασε σε σημείο να συνωμοτεί με άλλους αξιωματικούς για την ανατροπή της ηγεσίας του κινήματος και της κυβέρνησης, όμως, μία ταχύτατη περιοδεία του Ν. Πλαστήρα στη Βόρειο Ελλάδα, σε συνδυασμό με τη λήψη έκτακτων μέτρων, αποσόβησαν την εκτροπή. Ο Πάγκαλος υπαναχώρησε και παραιτήθηκε από την αρχιστρατηγία, χωρίς, ωστόσο, περαιτέρω συνέπειες.

Το τέλος των διαπραγματεύσεων με την Τουρκία ήρθε έπειτα από συνομιλίες εννέα περίπου μηνών, με την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης στις 24 Ιουλίου 1923. Όσον αφορά στην Ελλάδα, στα σχετικά άρθρα προβλέπονταν:

- Η παραχώρηση της Ανατολικής Θράκης, της Ίμβρου και της Τενέδου στην Τουρκία.
- Η καταβολή πολεμικής αποζημίωσης από την Ελλάδα προς την Τουρκία για την περίοδο 1919-1922.
- Η υποχρεωτική ανταλλαγή των χριστιανών κατοίκων της Τουρκίας με τους μουσουλμάνους υπηκόους της Ελλάδας. Εξαιρούνταν οι μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης και οι ελληνορθόδοξοι χριστιανοί της Κωνσταντινούπολης, των Πριγκιποννήσων, της Ίμβρου και της Τενέδου.

Ουσιαστικά, με τη συνθήκη αναγνωρίζονταν τα τετελεσμένα όσον αφορά στον ελληνοτουρκικό πόλεμο, και ρυθμιζόταν το καθεστώς των Στενών σύμφωνα με τις επιδιώξεις της Αντάντ, με ανταλλάγματα προς της Τουρκία παραχωρήσεις εις βάρος των Ελλήνων. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ζητήθηκε από την Ελλάδα να αποχωρήσει από την Ανατολική Θράκη, προκειμένου να αποφευχθεί η επαπειλούμενη από τον Κεμάλ επίθεση στα βρετανικά στρατεύματα στο Τσανάκαλε. Η Ίμβρος και η Τένεδος παραχωρήθηκαν στην Τουρκία θεωρούμενες ως μέρος του συστήματος των Στενών, στην πραγματικότητα, όμως, ως αντιστάθμισμα για παραχωρήσεις από την Άγκυρα που αφορούσαν τη χρήση του θαλασσιού διαύλου από τη διεθνή ναυσιπλοΐα, και, κυρίως, ξένων πολεμικών ναυτικών μονάδων.

Όσον αφορά στην ανταλλαγή των πληθυσμών, αυτή ήταν το αποτέλεσμα των πράξεων και των επιδιώξεων των τουρκικών κυβερνήσεων, ήδη από την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, και υπήρξε το επιστέγασμα του όψιμου τουρκικού εθνικισμού που είχε ως σύνθημα το «η Τουρκία στους Τούρκους». Ήδη από την εποχή της κυριαρχίας των Νεότουρκων είχε αποφασιστεί η προσπάθεια αφομοίωσης όλων των μουσουλμανικών πληθυσμών του πυρήνα της αυτοκρατορίας στο εθνικό τουρκικό πρότυπο, με την παράλληλη καταστολή των υπολοίπων εθνοτικών/θρησκευτικών ομάδων. Κατά την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου πραγματοποιήθηκε μία οργανωμένη επίθεση κατά της εδαφικής συνοχής και των πληθυσμιακών μεγεθών των ομάδων αυτών, με διώξεις, οι οποίες ποίκιλλαν από τη βίαιη στρατολόγηση του ανδρικού πληθυσμού σε μονάδες εργασίας με εξοντωτικές συνθήκες διαβίωσης, μέχρι τις βίαιες μετακινήσεις, ή ακόμη και την ωμή φυσική εξόντωση, όπως στην περίπτωση των Αρμενίων. Η ορμή με την οποία η πλευρά του Κεμάλ εφήρμοσε τις παραπάνω πρακτικές των οθωμανικών αρχών και στην περίπτωση των Ελλήνων κατά τη διάρκεια της μεγάλης

αντεπίθεσης του Αυγούστου του 1922 και της καταδίωξης του ελληνικού στρατού μέχρι την αποχώρηση και της τελευταίας μονάδας στα μέσα Σεπτεμβρίου, οδήγησε τους Έλληνες στη χρήση του όρου «Καταστροφή» για την απώλεια της Μικράς Ασίας.

Οι αριθμοί της Καταστροφής δεν είναι βέβαιοι. Διάφοροι μελετητές, ανάλογα με τις πηγές και την προέλευσή τους, δίνουν πολύ διαφορετικά μεγέθη, τόσο για τους αριθμούς των νεκρών και των προσφύγων, όσο και για τις υλικές απώλειες των μικρασιατών Ελλήνων. Το κυριότερο πρόβλημα είναι ότι οι οθωμανικές και οι πατριαρχικές απογραφές, πριν από τη Μικρασιατική Εκστρατεία ελέγχονται ως προς την ακρίβειά τους. Επίσης, κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου πολλές χιλιάδες Ελλήνων μετακινήθηκαν από τις εστίες τους, είτε από τις οθωμανικές αρχές προς το εσωτερικό της Ανατολίας, είτε καταφεύγοντας στην υπό ελληνικό στρατιωτικό έλεγχο περιοχή. Επιπλέον, ο ανδρικός ελληνικός πληθυσμός είχε υποστεί σημαντική αφαίμαξη, καθώς, μέσω της επιστράτευσης στα τουρκικά τάγματα εργασίας, όπου οι συνθήκες διαβίωσης ήταν ιδιαίτερα σκληρές, πολλοί Έλληνες έχασαν τη ζωή τους. Φαίνεται, πάντως, ότι ο ελληνορθόδοξος χριστιανικός πληθυσμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας γύρω στο 1914 πλησίαζε τα 2.000.000, ενώ, κατά την περίοδο της Καταστροφής και της ανταλλαγής των πληθυσμών, οι πρόσφυγες που συνέρευσαν στην Ελλάδα ήταν μεταξύ 1,4 και 1,5 εκατομμύρια.

Τα ζητήματα της περιόδου 1923-1930

Την περίοδο 1923-1930 η Ελλάδα έπρεπε να αντιμετωπίσει μία σειρά ζητημάτων που προέκυπταν κυρίως από τα γεγονότα των τελευταίων ετών και κυρίως τη Μικρασιατική Εκστρατεία και την Καταστροφή. Τα ζητήματα αυτά μπορούν να ομαδοποιηθούν σε τέσσερις κατηγορίες:

1. Εσωτερικά πολιτικά ζητήματα:

Η χώρα, έπειτα από την περιπέτεια του Εθνικού Διχασμού και του πλήγματος που δέχθηκε ο πολιτικός κόσμος και το στέμμα, τόσο με τη Μικρασιατική Καταστροφή, όσο και με την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης, έπρεπε να προχωρήσει στην αναδιάταξη του πολιτικού της συστήματος, ή στη δημιουργία νέου.

Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας ως κυρίαρχης πολιτικής ιδεολογίας και στρατηγικής κατεύθυνσης του ελληνικού κράτους, με την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης, επέβαλε τη δημιουργία και υιοθέτηση μίας νέας πολιτικής ιδεολογίας και τον προσδιορισμό νέων εθνικών στόχων.

Οι συνεχείς πολεμικές περιπέτειες της Ελλάδας, από το 1912 μέχρι το 1922, είχαν θέσει σε αναστολή μία σειρά διαδικασιών που είχαν ξεκινήσει κατά την περίοδο της συνταγματικής αναθεώρησης το 1910-1911, με αποτέλεσμα να μην έχει δοθεί λύση σε μία σειρά πολιτικών και κοινωνικών ζητημάτων, όπως η λειτουργία του κοινοβουλευτισμού, η κατανομή της καλλιεργήσιμης γης, ή τα εργασιακά δικαιώματα. Στην παρούσα φάση αποσταθεροποίησης του ελληνικού κράτους, η ανάγκη αντιμετώπισης των ζητημάτων αυτών ήταν μεγαλύτερη από ποτέ.

2. Ζητήματα εξωτερικής πολιτικής:

Κύριο αποτέλεσμα της Μικρασιατικής Καταστροφής ήταν η καταρράκωση του διεθνούς γοήτρου της Ελλάδας, η οποία από χώρα με βαρύνουσα σημασία στο πλαίσιο του συστήματος της Αντάντ είχε καταλήξει παρίας. Ήδη από τον Νοέμβριο του 1920, οι επιλογές των κυβερνήσεων μέχρι την εκδήλωση του στρατιωτικού κινήματος τον Σεπτέμβριο 1922 οδήγησαν στην απομόνωση της χώρας και την απώλεια πολύτιμων διαύλων επικοινωνίας με τους συμμάχους της, ιδιαίτερα με εκείνες τις χώρες που είχαν αντίθετα συμφέροντα, όπως η Γαλλία και, κυρίως, η Ιταλία. Η επιλογή της περαιτέρω πρόσδεσης της Ελλάδας στο άρμα των βρετανικών συμφερόντων που επελέγη ως αντιστάθμισμα της απομόνωσης, όχι μόνο βάθυνε την απομόνωση αυτή, αλλά πληρώθηκε με τη θυσία των ελληνικών συμφερόντων προς όφελος

των βρετανικών, όπως στην περίπτωση της Ανατολικής Θράκης. Η κατάρρευση των οικονομικών της χώρας, ως συνέπεια της απομόνωσης και του συνεχούς πολέμου, καθώς και της στρατιωτικής οργάνωσης και πειθαρχίας μετά τον Αύγουστο του 1922, δυσχέραιναν περαιτέρω τη διεθνή θέση της Ελλάδας και μείωσαν τις δυνατότητές της να αντιμετωπίσει τις διεθνείς πιέσεις και επιβουλές, όπως, άλλωστε, φάνηκε και στην περίπτωση του *Επεισοδίου της Κέρκυρας*, που προκλήθηκε από την μουσολινική Ιταλία το 1923.

3. Οικονομικά ζητήματα:

Η διαρκής πολεμική προσπάθεια της Ελλάδας από το 1912 έως το 1922, με την παράλληλη μείωση των εμπορικών συναλλαγών στην ανατολική Μεσόγειο λόγω των πολέμων, και τη διαρκή ανάγκη περίθαλψης εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων, αποτελούσαν μία μόνιμη πληγή στα δημοσιονομικά της χώρας, με αποτέλεσμα τη συνεχή καταφυγή στον εξωτερικό και εσωτερικό δανεισμό. Αποτέλεσμα αυτής της πρακτικής ήταν αφενός οι ολοένα αυξανόμενες υποχρεώσεις της Ελλάδας σε τοκοχρεωλύσια (στην περίπτωση του εξωτερικού δανεισμού) και μάλιστα σε ξένο νόμισμα, και, αφετέρου η συνεχής αφαίμαξη του εγχώριου οικονομικού κυκλώματος από πολύτιμα κεφάλαια (στην περίπτωση του εσωτερικού δανεισμού) και χρήμα, με συνέπεια την ανάγκη κοπής μεγαλύτερης ποσότητας νομίσματος, άρα την υποτίμησή του και την αύξηση του πληθωρισμού. Ως εκ τούτου, με τη λήξη και του ελληνοτουρκικού πολέμου το 1922, η Ελλάδα έπρεπε να σταθεροποιήσει την αξία του νομίσματός της και να τιθασεύσει τον πληθωρισμό, που λειτουργούσε απαγορευτικά για την ανάπτυξη και πίεζε το βιοτικό επίπεδο των χαμηλότερων κοινωνικών ομάδων. Επίσης, έπρεπε να τιθασεύσει τα ελλείμματα του κρατικού προϋπολογισμού και να ελέγξει το δημόσιο χρέος, ενώ, ταυτόχρονα έπρεπε να χρηματοδοτήσει την ανοικοδόμηση των περιοχών που αποκτήθηκαν με τις πολεμικές επιχειρήσεις της τελευταίας δεκαετίας και είχαν πληγεί από αυτές, καθώς και την περίθαλψη και εγκατάσταση σχεδόν ενάμιση εκατομμυρίου μικρασιατών προσφύγων.

Το επεισόδιο της Κέρκυρας

Ιδιαίτερη σημασία για την περίοδο που εξετάζουμε έχει το λεγόμενο «Επεισόδιο της Κέρκυρας», ή «Επεισόδιο της δολοφονίας Τελίνι», το οποίο καταρράκωσε το ηθικό του ελληνικού πληθυσμού και στρατού τον Σεπτέμβριο του 1923, ενώ η χώρα προσπαθούσε να σταθεί στα πόδια της μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Πάντως, παρά το γεγονός ότι το επεισόδιο αυτό κατέδειξε την άμεση ανάγκη σταθεροποίησης της πολιτικής κατάστασης της χώρας και εκκίνηση της διαδικασίας ανοικοδόμησης της οικονομίας, η χώρα συνέχισε να βρίσκεται εγκλωβισμένη στην εσωστρέφεια.

Στις 27 Αυγούστου του 1923, η ιταλική επιτροπή με επικεφαλής τον στρατηγό Τελίνι, η οποία είχε επιφορτιστεί με καθήκοντα σχετικά με την χάραξη της ελληνοαλβανικής μεθορίου, δέχθηκε επίθεση κοντά στην Κακαβιά, με αποτέλεσμα να χάσουν τη ζωή τους όλα τα μέλη της. Το περιστατικό αυτό συνέπεσε με την άνοδο του Μουσολίνι στην ηγεσία της Ιταλίας, και την ανάγκη του να επιδείξει προς τον απογοητευμένο από τις συνθήκες ειρήνης ιταλικό λαό τις ικανότητές του στην εξωτερική πολιτική.

Ο Μουσολίνι, αμέσως μετά το περιστατικό, κατηγορήσε την Ελλάδα ως υπεύθυνη για τη δολοφονική επίθεση, και προώθησε στην ελληνική κυβέρνηση ρηματική διακοίνωση, με την οποία απαιτούσε:

- Απόδοση τιμών στην ιταλική σημαία και τις σορούς των δολοφονηθέντων.
- Τέλεση μνημοσύνου, παρουσία του Υπουργικού Συμβουλίου.
- Δήλωση συγγνώμης προς την Ιταλία.
- Συμμετοχή ιταλού στρατιωτικού στις ανακρίσεις.
- Καταδίκη των ενόχων σε θάνατο.
- Καταβολή αποζημίωσης 50.000.000 λιρετών.

Η ελληνική κυβέρνηση του Πλαστήρα δεν δέχθηκε τις ιταλικές απαιτήσεις, καθώς με τον τρόπο αυτόν θα παραδεχόταν την ευθύνη της και θα υποχωρούσε σε σημεία που άπτονταν της εθνικής της κυριαρχίας. Δήλωσε, όμως, ότι θα κατέβαλε κάθε δυνατή προσπάθεια για τον εντοπισμό των ενόχων και την παραδειγματική τους τιμωρία.

Η ιταλική πλευρά αντέδρασε άμεσα, κινητοποιώντας μέσα σε τρεις ημέρες 25 περίπου μονάδες του πολεμικού της στόλου και σημαντικές στρατιωτικές δυνάμεις, οι οποίες κατέπλευσαν στην Κέρκυρα, την οποία και κατέλαβαν έπειτα από σύντομο βομβαρδισμό της πόλης. Κατά τον βομβαρδισμό έχασαν τη ζωή τους δεκαπέντε και τραυματίστηκαν πάνω από τριάντα πρόσφυγες που είχαν μεταφερθεί στο παλαιό φρούριο της Κέρκυρας, στην πλειονότητά τους γυναικόπαιδα. Παρά την έντονη αντίδραση της ελληνικής κυβέρνησης και τις προσπάθειες της Κοινωνίας των Εθνών για την εκτόνωση της κρίσης, οι ιταλικές δυνάμεις αποσύρθηκαν μόλις στις 27 Σεπτεμβρίου, και μόνο έπειτα από απειλές της Βρετανίας και υποβολή ευνοϊκής για το γόητρο της Ιταλίας πρότασης της Κοινωνίας των Εθνών, την οποία αναγκαστικά απεδέχθη η ελληνική πλευρά.

Η Ελλάδα δέχθηκε ακόμη ένα ισχυρό πλήγμα από αυτήν την κατάφωρη και άδικη παραβίαση της εθνικής της κυριαρχίας. Επιπλέον, υποχρεώθηκε να καταβάλει μία υπέρογκη αποζημίωση (50 εκατομμύρια λιρέτες) τη στιγμή που αντιμετώπιζε ήδη το οξύτατο προσφυγικό πρόβλημα. Ουσιαστικά, η Ελλάδα υποχρεώθηκε να αποδεχθεί την ευθύνη για ένα έγκλημα, του οποίου οι δράστες, παρά τις εντατικές προσπάθειες που είχαν καταβληθεί τότε και την εκτενή ιστορική έρευνα μέχρι σήμερα, δεν στάθηκε δυνατόν να εντοπιστούν.

Οι πολιτικές εξελίξεις της περιόδου 1923-1925

Εκτός από την επιτυχημένη προσπάθεια εξασφάλισης πιστώσεων για τις άμεσες ανάγκες περίθαλψης των προσφύγων, οι κύριες προσπάθειες της κυβέρνησης και της ηγεσίας του κινήματος ήταν στην κατεύθυνση της επίλυσης των πολιτικών προβλημάτων. Έτσι, αμέσως μετά τη σύναψη της Συνθήκης της Λωζάννης, ξεκίνησαν οι απαραίτητες διαδικασίες για την επιστροφή στον κοινοβουλευτισμό, μέσω της προκήρυξης εκλογών. Ήταν κοινή πεποίθηση ότι η χώρα έπρεπε να επιστρέψει σε κανονικούς πολιτικούς ρυθμούς, προκειμένου να αποκατασταθεί η ηρεμία στο εσωτερικό, αλλά και η εικόνα της στο διεθνές στερέωμα. Αυτές ήταν, άλλωστε και οι συμβουλές του Βενιζέλου και των υπολοίπων πολιτικών, των οποίων ο λόγος είχε κάποια επιρροή. Βεβαίως, η ηγεσία του κινήματος δεν ήταν διατεθειμένη να προχωρήσει σε εκλογές, χωρίς πρώτα να διασφαλίσει ότι οι συνθήκες θα ευνοούσαν πολιτικούς χώρους και σχηματισμούς που διάκειντο θετικά απέναντί της.

Οι πολιτικές κινήσεις της ηγεσίας του κινήματος είχαν δύο κατευθύνσεις: αφενός έπρεπε να αναδιαμορφωθεί το εκλογικό σύστημα, και αφετέρου έπρεπε να δημιουργηθούν πολιτικοί σχηματισμοί με ξεκάθαρο πρόγραμμα στο πνεύμα των πολιτικών επιλογών του κινήματος. Όσον αφορά στο εκλογικό σύστημα, ο πολιτικός σύμβουλος του κινήματος, Γ. Παπανδρέου, προχώρησε στην κατάθεση πρότασης, η οποία προέβλεπε ουσιαστικά δύο διαφορετικές κατανομές σε εκλογικές περιφέρειες της «παλαιάς» Ελλάδας και των περιοχών που αποκτήθηκαν κατά την τελευταία δεκαετία, καθώς και δύο διαφορετικά συστήματα ψήφου, αφού στην «παλαιά» Ελλάδα θα ίσχυε το γνωστό σύστημα των σφαιριδίων, ενώ στην υπόλοιπη χώρα θα χρησιμοποιούνταν ψηφοδέλτια. Με τον τρόπο αυτόν, στις νεοαποκτηθείσες περιοχές, όπου η αντιμοναρχική παράταξη υπερίσχυε, οι ψηφοφόροι που θα προτιμούσαν αυτήν την παράταξη δεν θα μπορούσαν παράλληλα να υπερψηφίσουν και κάποιον υποψήφιο από την άλλη παράταξη, πράγμα που θα ήταν δυνατό στην «παλαιά» Ελλάδα, όπου η κατάσταση ήταν αντίστροφη.

Αυτή η μεθόδευση, όπως και άποψη ότι η νέα Βουλή θα έπρεπε να είναι συντακτική, δηλαδή να αποφασίσει και για το πολίτευμα της χώρας, πράγμα που συνιστούσε απειλή για τη βασιλεία, ώθησε πολλούς αξιωματικούς να συνωμοτήσουν για την ανατροπή της ηγεσίας του κινήματος. Αξίζει να σημειωθεί ότι μεταξύ των συνωμοτών δεν βρίσκονταν μόνο φιλοβασιλικοί αξιωματικοί, αλλά και πολλοί άλλοι, οι οποίοι ήταν δυσαρεστημένοι από τις αναδιατάξεις στο στράτευμα –κυρίως με ευθύνη

του Πάγκαλου— ή από τον πολιτικό τους παραγκωνισμό από τα ηγετικά στελέχη του κινήματος. Αυτή η ανομοιογένεια, καθώς και η απόφαση να ξεκινήσει το νέο κίνημα από την περιφέρεια και έπειτα οι μονάδες να κινηθούν προς την Αθήνα, ήταν οι λόγοι για τους οποίους η απόπειρα που εκδηλώθηκε στις 20 Οκτωβρίου 1923 απέτυχε. Παρά ταύτα, η απόπειρα αυτή επηρέασε τις πολιτικές εξελίξεις στη χώρα, καθώς αφενός ανανεώθηκε και βάθυνε η αντιπαράθεση φιλοβασιλικών και φιλοβενιζελικών αξιωματικών, και αφετέρου εμπεδώθηκε στο σώμα των αξιωματικών η πεποίθηση ότι ο στρατός αποτελεί ουσιαστικά ένα πολιτικό εργαλείο και οι ηγήτορές του ρυθμιστές της πολιτικής ζωής της Ελλάδας.

Παρ' ότι ποτέ δεν αποδείχθηκε συμμετοχή του Γεωργίου Β' στην οργάνωση της απόπειρας, το γεγονός της συμμετοχής σε αυτό κυρίως φιλοβασιλικών αξιωματικών και μάλιστα δύο εκ των υπασπιστών του, έδωσε την αφορμή στην αντίπαλη μερίδα να τον κατηγορήσει και να απαιτήσει την άμεση παραίτησή του από τον θρόνο. Η παραίτηση του Γεωργίου και η αναχώρησή του από τη χώρα στα μέσα του Δεκεμβρίου, με την παράλληλη καθαίρεση περισσότερων από 1.200 φιλοβασιλικούς αξιωματικούς, άνοιξαν τον δρόμο για τη συνταγματική μεταβολή του πολιτεύματος της χώρας. Άλλωστε, η παράλληλη φυγή και του Μεταξά στο εξωτερικό έπειτα από την αποτυχία του κινήματος του Οκτωβρίου, στο οποίο είχε συμμετάσχει (αν και όχι στον ηγετικό πυρήνα του), είχε απογυμνώσει τη φιλοβασιλική μερίδα από τον κατεχοχόν ηγέτη της.

Οι εκλογές διεξήχθησαν στις 16 Δεκεμβρίου, με την αποχή των φιλοβασιλικών πολιτικών δυνάμεων, οι οποίες με τον τρόπο αυτόν ήθελαν να απονομιμοποιήσουν ηθικά τις όποιες αρνητικές για τη βασιλεία εξελίξεις θα προέκυπταν από τη συντακτική Βουλή, προβάλλοντας ως επιχείρημα ότι στην υφιστάμενη κατάσταση δεν ήταν δυνατό να πραγματοποιηθούν εκλογές με τρόπο ομαλό και δίκαιο. Παρά ταύτα, η αποχή δεν ξεπέρασε το 30%, με αποτέλεσμα να προκύψει μία συντακτική Βουλή που απαρτιζόταν σχεδόν αποκλειστικά από αντιβασιλικές πολιτικές δυνάμεις. Σε σύνολο 398 εδρών, το Κόμμα των Φιλελευθέρων απέσπασε 250 έδρες, 120 ο συνδυασμός Δημοκρατικής Ένωσης και Δημοκρατικών Φιλελευθέρων, ενώ άλλοι σχηματισμοί απέσπασαν τις υπόλοιπες έδρες. Παρά ταύτα, ήδη κατά την προεκλογική περίοδο, το Κόμμα των Φιλελευθέρων είχε σημειώσει μία σημαντική στροφή στις πολιτειακές θέσεις του, έπειτα από παραίνεση του Βενιζέλου να μην υποστηρίξει την αβασίλευτη δημοκρατία, και πιέσεις της Βρετανίας στην ίδια κατεύθυνση. Η εξέλιξη αυτή είχε ως αποτέλεσμα τη διάσπαση του Κόμματος των Φιλελευθέρων, από την οποία προέκυψαν οι Δημοκρατικοί Φιλελεύθεροι που συνεργάστηκαν εκλογικά με τη Δημοκρατική Ένωση του Αλ. Παπαναστασίου.

Η αποχή των φιλοβασιλικών πολιτικών σχηματισμών και η επιλογή των Φιλελευθέρων να δείξουν μετριοπάθεια στο θέμα της μοναρχίας, δημιούργησαν μία νέα κατάσταση στο πολιτικό σκηνικό, με τους Φιλελεύθερους να έχουν αρκετές πολιτικές δυνάμεις στα αριστερά τους, οι οποίες, μάλιστα, ασκούσαν έντονη αντιπολίτευση. Από το σημείο αυτό και στο εξής, το Κόμμα των Φιλελευθέρων και ο ίδιος ο Βενιζέλος θα «οχυρωθούν» στο πολιτικό Κέντρο, υιοθετώντας, όμως, ολοένα και περισσότερο συντηρητικές θέσεις. Ο Βενιζέλος είχε αρχικά αποφασίσει να απόσχει από τα πολιτικά τεκταινόμενα, συμβάλλοντας έτσι στην ύφεση των πολιτικών παθών, όμως το όνομά του περιλήφθηκε, παρά τη θέλησή του στα ψηφοδέλτια του κόμματός του και εξελέγη πανηγυρικά. Επέστρεψε τελικά στην Αθήνα, υπό την πίεση του εκλογικού αποτελέσματος, και ανέλαβε την πρωθυπουργία και την προεδρία της Βουλής.

Η επιλογή του Κόμματος των Φιλελευθέρων για το πολιτειακό ζήτημα ήταν τελικά η προκήρυξη δημοψηφίσματος. Παρά το ότι ο Βενιζέλος στην ομιλία του στη Βουλή, κατά την οποία παρουσίασε το πρόγραμμα της κυβέρνησής του, δήλωσε ότι πλέον δεν θεωρεί απαραίτητο τον θεσμό της βασιλείας, η θέση του υπέρ της λύσης του θέματος με δημοψήφισμα και όχι με απόφαση της συντακτικής βουλής, σήμαινε ότι έμμεσα στήριζε τη βασιλεία, καθώς στο δημοψήφισμα χρειαζόταν πλέον του 70% των ψήφων για την ανακήρυξη της αβασίλευτης δημοκρατίας. Η επιλογή αυτή είχε ως συνέπεια την πρώτη σύγκρουση του Βενιζέλου με τον Παπαναστασίου, ο οποίος επιτέθηκε στον πρωθυπουργό, κατηγορώντας τον ότι, έχοντας περάσει αρκετό χρόνο στο εξωτερικό, αγνοούσε τις πλήρεις διαστάσεις των πολιτικών εξελίξεων στην Ελλάδα, και ότι με τον τρόπο αυτόν μειώνεται το κύρος που είχε αποκτήσει λόγω των υπηρεσιών που παλαιότερα είχε προσφέρει στον τόπο. Σε συζήτηση που ακολούθησε, ο Βενιζέλος σημείωσε ότι δεν θα ήταν σωστό από πλευράς των πολιτικών να πειθαρχούν στις απαιτήσεις των στρατιωτικών, και ο Παπαναστασίου έκανε το λάθος να απαντήσει στο ίδιο πλαίσιο, αναγνωρίζοντας εμμέσως –πλην σαφώς– το δικαίωμα των στρατιωτικών να παρεμβαίνουν στα πολιτικά πράγματα της χώρας. Η δήλωσή του αυτή θα χρησιμοποιηθεί στα επόμενα χρόνια κατ' επανάληψη για τη δικαιολόγηση στρατιωτικών κινήματων.

Η σύγκρουση με τον Παπαναστασίου θα οδηγούσε αναπόφευκτα σε σύγκρουση με τους στρατιωτικούς, οι οποίοι απαιτούσαν την άμεση εγκαθίδρυση αβασίλευτης δημοκρατίας χωρίς δημοψήφισμα. Ο Βενιζέλος τότε αποφάσισε ότι δεν ήταν προς το συμφέρον του ίδιου και του κόμματός του να συμμετάσχει σε αυτήν τη σύγκρουση και παραιτήθηκε από την πρωθυπουργία, αναχωρώντας ταυτόχρονα για το εξωτερικό. Στις 6 Φεβρουαρίου 1924 ο Γ. Καφαντάρης ορκίστηκε ως πρωθυπουργός, έχοντας υποδειχθεί από τον Βενιζέλο. Όμως, ο νέος ηγέτης των Φιλελευθέρων δεν

μπορούσε να επιτύχει αυτό που δεν κατόρθωσε ο ιδρυτής τους. Σταδιακά ολοένα και περισσότερα στελέχη του κόμματος πίεζαν για αλλαγή πολιτικής γραμμής στο θέμα του πολιτεύματος, ενώ άλλοι άρχισαν να προσεγγίζουν τον Παπαναστασίου, ο οποίος είχε σκληρύνει τη στάση του, οργανώνοντας συνεχώς διαδηλώσεις.

Τελικά, στα τέλη Μαρτίου, το Κόμμα των Φιλελευθέρων διασπάστηκε, λόγω των διαφωνιών στο ζήτημα του πολιτεύματος. Ο κυριότερος σχηματισμός από όσους προέκυψαν ήταν το κόμμα των Προοδευτικών Φιλελευθέρων το οποίο ίδρυσαν 100 περίπου βουλευτές υπό τον Καφαντάρη, ενώ ακολουθούσαν οι Ακραίοι Φιλελεύθεροι υπό τον Θ. Σοφούλη (που είχε υποστηρίξει την εγκατάλειψη της πολιτικής του δημοψηφίσματος) με 60 βουλευτές, 40 βουλευτές συσπειρώθηκαν γύρω από τον Α. Μιχαλακόπουλο, ενώ οι υπόλοιποι σχημάτισαν μικρότερες ομάδες. Ως εκ τούτου, η διάσπαση των Φιλελευθέρων εξασφάλισε στον Παπαναστασίου (ο οποίος είχε λάβει εντολή σχηματισμού κυβέρνησης από τον οπαδό της αβασίλευτης δημοκρατίας, αντιβασιλέα Γ. Κουντουριώτη) την απαραίτητη ψήφο εμπιστοσύνης στη Βουλή.

Στις 24 Μαρτίου ο Παπαναστασίου εξήγγειλε τις προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησής του. Στο πολιτειακό ζήτημα, προκειμένου να ικανοποιήσει και τους φιλελευθέρους που τον στήριζαν, εξήγγειλε δημοψήφισμα, επικυρωτικού, όμως, χαρακτήρα, το οποίο θα επακολουθούσε της σχετικής απόφασης της Βουλής. Σε αντικατάσταση του θεσμού της βασιλείας ο Παπαναστασίου πρότεινε το σύστημα της προεδρευομένης δημοκρατίας, με τον θεσμό της Γερουσίας να πλαισιώνει τον Πρόεδρο, και, σε συνδυασμό με το αναλογικό εκλογικό σύστημα, τη διοικητική αποκέντρωση και τη διεύρυνση της αυτοδιοίκησης, θα διασφάλιζαν την εύρυθμη, δημοκρατική λειτουργία του νέου πολιτεύματος. Παράλληλα, ο νέος πρωθυπουργός εξήγγειλε ότι η κυβέρνησή του θα λάμβανε ιδιαίτερη μέριμνα για τη βελτίωση της κατάστασης των εργαζομένων και την προάσπιση των εργασιακών δικαιωμάτων.

Την επομένη, 25 Μαρτίου, ανήμερα της επετείου της Επανάστασης του 1821, η Βουλή συνεδρίασε και, με 289 θετικές ψήφους, υιοθέτησε ψήφισμα με το οποίο καταργούταν ο θεσμός της βασιλείας και η περιουσία της βασιλικής οικογένειας ετίθετο σε καθεστώς αναγκαστικής απαλλοτρίωσης, ενώ τα μέλη της έχαναν και την ελληνική ιθαγένεια. Το επικυρωτικό δημοψήφισμα πραγματοποιήθηκε στις 13 Απριλίου 1924, χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα. Το 69,95% του εκλογικού σώματος ψήφισε υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας, με αποτέλεσμα, τόσο ο Βενιζέλος, όσο και ο Μεταξάς να αναγνωρίσουν το αποτέλεσμα, με τον τελευταίο, μάλιστα, να δηλώνει ότι θα πολιτευτεί στη νέα κατάσταση.

Οι πρώτοι μήνες της αβασίλευτης δημοκρατίας, όμως, δεν χαρακτηρίστηκαν από σταθερότητα, ούτε από κλίμα ελευθερίας. Μία από τις πρώτες πράξεις της κυβέρνησης Παπαναστασίου μετά το δημοψήφισμα ήταν η λήψη περιοριστικών μέτρων για την προάσπιση του νέου καθεστώτος, με τον περιορισμό των ατομικών ελευθεριών και την θεσμοθέτηση της ποινικής δίωξης για πολιτικά αδικήματα, και μάλιστα σε στρατοδικείο. Η αυστηρά αντικομμουνιστική στάση και ο αυταρχικός χαρακτήρας της κυβέρνησης φάνηκαν στα γεγονότα της Πρωτομαγιάς του 1924. Όταν, παρά την απαγόρευση συγκεντρώθηκαν μέλη του ΚΚΕ για τον εορτασμό της επετείου, επενέβη η αστυνομία αφήνοντας έναν νεκρό και αρκετούς τραυματίες. Οξύμωρη ήταν η κριτική που απηύθυνε στον Παπαναστασίου ο Κονδύλης, ο οποίος τον κατηγορήσε για «μπολσεβικισμό». Παράλληλα, το καλοκαίρι του 1924, ο Πάγκαλος και ο Χατζηκυριάκος, υπουργοί Στρατιωτικών και Ναυτικών, αντίστοιχα, προχώρησαν σε αυθαίρετες ενέργειες όσον αφορά στις κρίσεις και τις προαγωγές των αξιωματικών, με συνέπεια τη δημιουργία πνεύματος απειθαρχίας στις ένοπλες δυνάμεις. Αποτέλεσμα όλης αυτής της κατάστασης ήταν η απόσυρση της στήριξης προς τον Παπαναστασίου από τον Μιχαλακόπουλο και τον Γονατά, γεγονός που προκάλεσε την πτώση της κυβέρνησης στο τέλος του Ιουλίου. Ακολούθησαν κυβερνήσεις υπό τον Σοφούλη (μέχρι τον Οκτώβριο του 1924) και τον Μιχαλακόπουλο (μέχρι τον Ιούνιο του 1925), οι οποίες, όμως δεν κατόρθωσαν να εξομαλύνουν την κατάσταση.

Η πολιτική ηγεσία του δημοκρατικού φάσματος είχε τρωθεί ανεπανόρθωτα, λόγω της αδυναμίας της να ελέγξει τους στρατιωτικούς. Εκ των υστέρων είναι εύλογη η κριτική προς τους πολιτικούς ηγέτες της περιόδου για το θέμα αυτό, καθώς είναι σαφές ότι ο κίνδυνος νέας εκτροπής από μέρους των στρατιωτικών ήταν μάλλον περιορισμένος. Οι στρατιωτικοί επιδίδονταν, βέβαια, σε εκβιασμούς και απειλές προς την πολιτική ηγεσία, όμως, ήταν πολυδιασπασμένοι σε διάφορες φρατρίες, ενώ οι επιδιώξεις τους ήταν ασαφείς και συχνά κοντόφθαλμες. Παρά ταύτα, η διαρκής υποχωρητικότητα των πολιτικών έναντι του στρατού, σταδιακά αύξανε την αυτοπεποίθηση των στρατιωτικών. Παράλληλα, η αυταρχικότητα με την οποία οι κυβερνήσεις της περιόδου αντιμετώπιζαν τα κοινωνικά ζητήματα, και μάλιστα τα εργασιακά, με την ταυτόχρονη προβολή του κομμουνιστικού «κινδύνου» για την αστική τάξη της χώρας, ενέτεινε την κοινωνική αναταραχή, η οποία, σε συνδυασμό με την πολιτική αστάθεια και τον διαρκή αναβρασμό στις τάξεις του στρατεύματος, δημιουργούσε τις συνθήκες για μία νέα εκτροπή.

Η δικτατορία του Πάγκαλου

Η έκρυθμη κατάσταση της χώρας τελικά οδήγησε σε αυτό που φοβούνταν οι πολιτικοί: το στρατιωτικό πραξικόπημα. Ο Πάγκαλος είχε προετοιμάσει το πραξικόπημα μεθοδικά, έχοντας, μάλιστα, επανειλημμένως προειδοποιήσει την κυβέρνηση, ήδη από τον Ιανουάριο του 1925. Η πολιτική ηγεσία, αν έδειχνε προνοητικότητα και αποφασιστικότητα, είχε κάθε ευκαιρία να αποτρέψει το πραξικόπημα, είτε στο στάδιο της προετοιμασίας του, είτε κατά την εκδήλωσή του στις 25 Ιουνίου, αφού το μεγαλύτερο μέρος του στρατού δεν συμμετείχε σε αυτό. Παρά ταύτα, η πολιτική ηγεσία επέδειξε τη μεγαλύτερη δυνατή σύγχυση και υποχωρητικότητα, με τον πρωθυπουργό να παραιτείται και τον Παπαναστασίου να εμποδίζει τις όποιες προσπάθειες κατάπνιξης του πραξικοπήματος, προτείνοντας τη συνδιαλλαγή. Πράγματι, με εξουσιοδότηση της Βουλής, προχώρησε σε διαπραγματεύσεις με τους πραξικοπηματίες, δεχόμενος τελικά τον σχηματισμό κυβέρνησης υπό τον Πάγκαλο, στην οποία η Βουλή έδωσε ψήφο εμπιστοσύνης στις 30 Ιουνίου.

Ο Πάγκαλος προώθησε στη Βουλή ψηφίσματα που αφορούσαν στο κοινοβουλευτικό έργο, και μάλιστα στην κατάρτιση του νέου Συντάγματος, χωρίς όμως τη λειτουργία του κοινοβουλίου, αλλά μόνο συγκεκριμένων κοινοβουλευτικών επιτροπών, μέχρι τον Οκτώβριο, οπότε η Βουλή θα συνεδρίαζε ξανά για να ψηφίσει επί του σχεδίου του συντάγματος. Στα ψηφίσματα αυτά περιλαμβάνονταν και η παραχώρηση από τη Βουλή προς την κυβέρνηση (δηλαδή τον Πάγκαλο) του δικαιώματος να εκδίδει νομοθετικά διατάγματα, μετά από έγκριση εικοσιπενταμελούς κοινοβουλευτικής επιτροπής. Από τις αρχές του Ιουλίου ο Πάγκαλος άρχισε να αξιοποιεί τα νομοθετικά διατάγματα για την ισχυροποίηση της θέσης του και τη διεύρυνση των αρμοδιοτήτων του, ξεκινώντας από τον εμπλουτισμό της υφιστάμενης νομοθεσίας «περί κατοχυρώσεως του Δημοκρατικού πολιτεύματος». Με τα διατάγματα αυτά ο Πάγκαλος προχώρησε σε ουσιαστική επιβολή λογοκρισίας στον Τύπο και κλίματος φόβου στη δημόσια διοίκηση. Οι ποινές για μία σειρά αδικημάτων έγιναν εξοντωτικά αυστηρές, ενώ πρακτικά εφαρμόστηκε και η αναδρομική ισχύς των νόμων, ακόμη και στην περίπτωση που δεν ήταν ευνοϊκότεροι για τους πολίτες.

Τον Σεπτέμβριο δημοσιεύτηκε το κυβερνητικό σχέδιο του Συντάγματος, και η Βουλή διαλύθηκε, με τη σύμφωνη γνώμη του αντιβασιλέα Κουντουριώτη, προκειμένου να προκηρυχθούν εκλογές. Ο Πάγκαλος, όμως, ανέβαλλε διαρκώς την προκήρυξη των εκλογών, συγκεντρώνοντας στα χέρια του όλες τις εξουσίες. Η στάση του απέναντι στους πολιτικούς σκλήρυνε ακόμη περισσότερο, λόγω της οξύτατης

κριτικής που δέχθηκε εξαιτίας των χειρισμών του στην ελληνοβουλγαρική κρίση, αλλά και την αδυναμία της κυβέρνησής του να αντιμετωπίσει την οικονομική δυσπραγία και την εκταμίευση των ξένων πιστώσεων που είχαν καθυστερήσει από το 1920. Την αντίδραση των πολιτικών συμμερίστηκε και ο λαός, όταν η κυβέρνηση προχώρησε στην αποκοπή του 1/4 των χαρτονομισμάτων, εν είδει αναγκαστικού εσωτερικού δανείου, με αποτέλεσμα την απώλεια του 25% του εισοδήματος των Ελλήνων πολιτών. Επιπλέον, η πρόθεση του Πάγκαλου να ελέγχει και να καθορίζει σχεδόν όλες τις πτυχές της πολιτικής και κοινωνικής ζωής, έφτανε σε σημείο φαιδρότητας, όπως στην περίπτωση του διά νόμου καθορισμού του μήκους των γυναικείων φορεμάτων.

Τα παραπάνω, σε συνδυασμό με το ότι ο Πάγκαλος, αποζητώντας πολιτικά στηρίγματα είχε αρχίσει να συνεργάζεται και με αντιβενιζελικούς πολιτικούς, έστρεψαν καθαρά εναντίον του πολιτικούς και στρατιωτικούς της βενιζελικής παράταξης. Η εχθρότητα αυτή εκδηλώθηκε με δύο αποτυχημένες απόπειρες ανατροπής του, τον Φεβρουάριο και τον Απρίλιο του 1926, από τον Κονδύλη και τους Καρακούφα και Μπακιρτζή, αντίστοιχα. Η ρήξη, πάντως, έγινε απόλυτη όταν, έπειτα από την παραίτηση του Κουντουριώτη από το αξίωμα του αντιβασιλέα, προέκυψε η ανάγκη εκλογής προέδρου της Δημοκρατίας, η οποία πραγματοποιήθηκε στις αρχές του Απριλίου. Με νομοθετικό διάταγμα, το οποίο, όμως, αντέβαινε στις διατάξεις του Συντάγματος, ο Πάγκαλος τροποποίησε τον τρόπο εκλογής του προέδρου, θέτοντας πλέον ως εκλεκτορικό σώμα το σύνολο των ψηφοφόρων και όχι τη Βουλή (η οποία είχε διαλυθεί) και τη Γερουσία (η οποία δεν είχε συσταθεί). Αποτέλεσμα των ακροβατισμών του ήταν να απόσχουν από τις εκλογές οι βενιζελικοί και να εκλεγεί κυρίως με την ψήφο των αντιβενιζελικών.

Ο Πάγκαλος κατόρθωσε να επιτύχει την επιβίωση του καθεστώτος του μέχρι τον Αύγουστο του 1926, οπότε εκδηλώθηκε κίνημα από τους Κονδύλη και Ν. Ζέρβα, το οποίο πέτυχε την ανατροπή του. Ο Κονδύλης δεν επιθυμούσε την εγκαθίδρυση νέας δικτατορίας, αλλά την επάνοδο της χώρας στην κοινοβουλευτική δημοκρατία, και για τον λόγο αυτόν απευθύνθηκε στους πολιτικούς αρχηγούς, οι οποίοι αποφάσισαν να συστήσουν κυβέρνηση εθνικής ενότητας, που θα διεξήγε άμεσα εκλογές σε ουδέτερο κλίμα. Βούληση του Κονδύλη και των πολιτικών, ωστόσο, ήταν η άμεση εκκαθάριση του στρατεύματος από παγκαλικούς αξιωματικούς, καθώς και η αποδυνάμωση των στρατιωτικών οργανώσεων που θα ήταν σε θέση να απειλήσουν την ομαλότητα. Ο Ζέρβας και άλλοι στρατιωτικοί αντέδρασαν σε αυτό το ενδεχόμενο, κινούμενοι με τις μονάδες τους κατά του Κονδύλη, ο οποίος, όμως, προέβη στην αιματηρή καταστολή του κινήματος, θέτοντας τέρμα σε μία περίοδο έντονης και έκνομης παρέμβασης του στρατού στα πολιτικά πράγματα της χώρας.

Η αποκατάσταση της δημοκρατίας

Στις 22 Σεπτεμβρίου ο Κονδύλης προχώρησε στη δημοσίευση μίας σειράς διαταγμάτων για την έναρξη της επιστροφής στον κοινοβουλευτισμό. Το Σύνταγμα επανήλθε σε ισχύ, χωρίς τις τροποποιήσεις του Πάγκαλου, προκηρύσσονταν εκλογές για το τέλος του Οκτωβρίου, και επανερχόταν σε ισχύ ο εκλογικός νόμος που είχε ψηφιστεί από τη Βουλή πριν το πραξικόπημα του Πάγκαλου. Για πρώτη φορά προβλεπόταν το σύστημα της αναλογικής «με κατανομές», το οποίο χαρακτήρισε από τότε τους ελληνικούς εκλογικούς νόμους. Ο ίδιος ο Κονδύλης, για να προασπίσει τη διαδικασία των εκλογών από οποιαδήποτε σκιά, διέλυσε το κόμμα του και δήλωσε ότι δεν θα συμμετάσχει στην εκλογική αναμέτρηση.

Οι εκλογές πραγματοποιήθηκαν τελικά στις 7 Νοεμβρίου, έπειτα από αίτημα αναβολής που κατέθεσαν οι πολιτικοί αρχηγοί της αντιβενιζελικής μερίδας, οι οποίοι επιθυμούσαν επίσης την επάνοδο στο πλειοψηφικό σύστημα, καθώς θεωρούσαν ότι αυτό θα τους ευνοούσε. Παρά ταύτα, η αντιβενιζελική παράταξη συμμετείχε στις εκλογές διασπασμένη μεταξύ του κόμματος του Μεταξά και εκείνου του Π. Τσαλδάρη, ενώ η βενιζελική κατόρθωσε να εμφανιστεί περισσότερο ενωμένη, έπειτα από τη σύμπληξη της «Ένωσης Φιλελευθέρων» από τους Καφαντάρη και Μιχαλακόπουλο. Το πολιτικό σκηνικό συμπλήρωνε η «Δημοκρατική Ένωσις» του Παπαναστασίου, και οι δύο πολιτικοί σχηματισμοί που προέκυψαν από την αποσκίρτηση του Σοφούλη από τους Φιλελευθέρους και του Αρ. Μητσοτάκη από τους Δημοκρατικούς. Οι δύο τελευταίοι αποφάσισαν να επενδύσουν πολιτικά στους πρόσφυγες της Μικράς Ασίας, ιδρύοντας αντίστοιχα το «Φιλελεύθερον Προσφυγικόν Κόμμα» και το «Κόμμα Ανεξαρτήτων και Προσφύγων». Συνολικά η βενιζελική παράταξη απέσπασε 143 έδρες, με 107 από αυτές να ανήκουν στην «Ένωση Φιλελευθέρων» και 17 στους Δημοκρατικούς του Παπαναστασίου. Από την άλλη πλευρά, το «Λαϊκόν Κόμμα» του Τσαλδάρη έλαβε 61 έδρες και το «Κόμμα Ελευθεροφρόνων» του Μεταξά 51, σε σύνολο 286 εδρών.

Η κατανομή της εκλογικής δύναμης των κομμάτων επέβαλλε τη συνεργασία τους για τον σχηματισμό κυβέρνησης και την εύρυθμη λειτουργία του κοινοβουλίου και του κράτους, ειδικά έπειτα από την περιπέτεια της δικτατορίας του Πάγκαλου. Αποτέλεσμα αυτής της διαπίστωσης ήταν ο σχηματισμός «οικουμενικής» κυβέρνησης, με τη συμμετοχή όλων των κύριων πολιτικών σχηματισμών της νέας Βουλής, υπό την πρωθυπουργία του Αλ. Ζαΐμη, ο οποίος κλήθηκε για μία ακόμη φορά να αναλάβει τα ηνία της χώρας σε μία κρίσιμη στιγμή.

Το έργο του Ζαΐμη ήταν ιδιαίτερα δύσκολο, καθώς, εκτός των άλλων είχε να αντιμετωπίσει τις επιπλοκές της συμμετοχής του «Λαϊκού Κόμματος» του Τσαλδάρη στην κυβέρνηση. Το κόμμα αυτό χαρακτηριζόταν από τις ακραίες αντιβενιζελικές και φιλομοναρχικές θέσεις, λόγω των οποίων δεν είχε αναγνωρίσει το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος του 1923. Επίσης, ο Τσαλδάρης, αντιλαμβανόμενος ότι η συμμετοχή του στην κυβέρνηση ήταν απαραίτητη και κατά την άποψη του δημοκρατικού χώρου, δεν έχανε ευκαιρία να εκβιάζει την κυβέρνηση, όπως στην περίπτωση της απαίτησής του να επανέλθουν στην υπηρεσία αξιωματικοί του στρατού και του στόλου που είχαν αποταχθεί λόγω των αντιβενιζελικών και αντιδημοκρατικών τους φρονημάτων.

Το ίδιο δύσκολο ήταν και το έργο του νέου προέδρου της δημοκρατίας, Γ. Κουντουριώτη, ο οποίος έπρεπε να αντιμετωπίσει τη βραδύτητα με την οποία η Βουλή προχωρούσε στο νομοθετικό της έργο, όσον αφορά στις συνταγματικές τροποποιήσεις που ήταν απαραίτητες, προκειμένου να αποκατασταθούν οι αλλοιώσεις του Πάγκαλου στη διαδικασία κατάρτισης συντάγματος από τη Συντακτική Βουλή του 1924. Με τρεις διαδοχικές παρεμβάσεις του ο Κουντουριώτης προσπάθησε να πιέσει τη Βουλή να ολοκληρώσει το έργο της το συντομότερο δυνατό. Η αρμόδια επιτροπή, όμως, της Βουλής, η οποία ξεκίνησε τις εργασίες της στις 14 Δεκεμβρίου του 1926, κωλυσιεργούσε, με αποτέλεσμα να απειλήσει τελικά ο Κουντουριώτης με παραίτηση στις 18 Απριλίου. Τελικά η Βουλή ολοκλήρωσε τη διαδικασία της συνταγματικής αναθεώρησης στις 2 Ιουνίου του 1927, αν και αυτό έγινε με έναν περίεργο τρόπο. Το κείμενο του Συντάγματος, που υπερψήφισε η Βουλή και δημοσιεύτηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, έφερε τις υπογραφές μόνο του προέδρου της Δημοκρατίας, του προέδρου της Βουλής και του πρωθυπουργού, αντί του συνόλου του υπουργικού συμβουλίου, όπως γινόταν στο παρελθόν. Η εξήγηση που δόθηκε αργότερα από τον ίδιο τον Τσαλδάρη, ήταν ότι προτιμήθηκε αυτή η τακτική, προκειμένου να μην υποχρεωθούν οι υπουργοί του «Λαϊκού Κόμματος» να συνυπογράψουν έναν καταστατικό νόμο που ερχόταν σε αντίθεση με τα πολιτειακά τους φρονήματα.

Το Σύνταγμα του 1927 ήταν το πλέον άρτιο από όλα τα προηγούμενα ελληνικά, όμως δεν διεκδικούσε δάφνες πρωτοπορίας, όσον αφορά στην ενσωμάτωση σε αυτό των πολιτειακών και νομικών κατακτήσεων του Μεσοπολέμου. Κύριο χαρακτηριστικό του ήταν η νομική κατοχύρωση πρακτικών που είχαν καθιερωθεί εθιμικά κατά την περίοδο 1864-1923, όπως η αρχή της «δεδηλωμένης» και η συλλογικότητα της κυβέρνησης, δηλαδή η αμοιβαιότητα της ευθύνης των υπουργών. Άλλα ενδιαφέροντα σημεία του Συντάγματος ήταν η θεσμοθέτηση της Γερουσίας ως δεύτερου κοινοβουλευτικού σώματος, το οποίο ήλεγχε τον πρόεδρο της Δημοκρατίας, και η

αναγνώριση στους δικαστές να κρίνουν τη συνταγματικότητα των νόμων, ενώ προβλεπόταν η λειτουργία του Συμβουλίου της Επικρατείας, ως ανωτάτου ακυρωτικού διοικητικού δικαστηρίου.

Η δημοσίευση του Συντάγματος με την υπερψήφισή του και από το «Λαϊκό Κόμμα», αφαίρεσε από τον Τσαλδάρη ένα διαπραγματευτικό όπλο, που είχε κατά κόρον χρησιμοποιήσει στους εκβιασμούς του προς την υπόλοιπη κυβέρνηση μέχρι τότε. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την εξάντληση της υπομονής των δημοκρατικών αξιωματικών απέναντι στις μεθοδεύσεις για την αποκατάσταση των αποτάκτων, κίνησε τις διαδικασίες για την αποπομπή του «Λαϊκού Κόμματος» από την κυβέρνηση. Σημαντικό ρόλο σε αυτήν την εξέλιξη, βέβαια, έπαιξε η διαβεβαίωση του Μεταξά ότι θα συνεχίσει να συνεργάζεται με τα δημοκρατικά κόμματα, ακόμη και μετά την αποχώρηση του «Λαϊκού Κόμματος».

Η αφορμή δόθηκε όταν, κατά τις διαπραγματεύσεις με την Κοινωνία των Εθνών για μία δανειακή σύμβαση εννέα εκατομμυρίων βρετανικών λιρών, προτάθηκε από την τελευταία η εξυγίανση του συστήματος έκδοσης νομίσματος της Ελλάδας, το οποίο είχε αποδιοργανωθεί τα τελευταία χρόνια. Η αποδιοργάνωση αφορούσε στην κατ' εξακολούθηση έκδοση νομίσματος, χωρίς σταθερό αντίκρισμα σε χρυσό, προκειμένου να χρηματοδοτηθούν ανάγκες του ελληνικού δημοσίου, το οποίο δεν είχε πρόσβαση στον εξωτερικό δανεισμό. Η πρόταση της Κοινωνίας των Εθνών ήταν να δημιουργηθεί μία καθαρά εκδοτική τράπεζα, αντί της επιτέλεσης αυτής της λειτουργίας από την Εθνική Τράπεζα. Οι όροι που υπέβαλε η κυβέρνηση για τον διαχωρισμό της Εθνικής σε εμπορική και εκδοτική τράπεζα, προκειμένου να ικανοποιηθούν οι απαιτήσεις της Κοινωνίας των Εθνών, δεν έγιναν δεκτοί από το «Λαϊκό Κόμμα». Οι υπουργοί του υπέβαλαν τις παραιτήσεις τους, παρά την πεποίθηση, η οποία βασιζόταν στην μέχρι τότε εμπειρία, ότι η κυβέρνηση θα υποχωρούσε και σε αυτόν τον εκβιασμό του «Λαϊκού Κόμματος». Αυτή τη φορά, όμως, η κυβέρνηση αποδέχθηκε τις παραιτήσεις και προχώρησε σε ανασχηματισμό με τη συμμετοχή των Φιλελευθέρων, των Δημοκρατικών και των Ελευθεροφρόνων, στο τέλος του Αυγούστου 1927. Παρατηρήθηκαν όμως κατά την υπερψήφισή της από τη Βουλή σημαντικές διαρροές, κυρίως από το «Κόμμα των Ελευθεροφρόνων», βουλευτές του οποίου ακολούθησαν την πολιτική γραμμή του «Λαϊκού Κόμματος».

Οι διαρροές συνεχίστηκαν και στο επόμενο διάστημα, και όχι μόνο από το «Κόμμα των Ελευθεροφρόνων». Μία διαφωνία σχετικά με σύμβαση κατασκευής οδικού δικτύου, μεταξύ του Μεταξά και του Παπαναστασίου, οδήγησε στην αποχώρηση της «Δημοκρατικής Ένωσης» από το κυβερνητικό σχήμα, και στη σύμπληξη τον Φεβρουάριο του 1928 νέας κυβερνητικής συνεργασίας, αυτή τη φορά μόνο μεταξύ της «Ένωσης Φιλελευθέρων» και του «Κόμματος των Ελευθεροφρόνων». Η

παράταιρη αυτή συμμαχία ενέτεινε την κριτική προς τα δύο κόμματα από τους χώρους της πολιτικής τους προέλευσης, και προκάλεσε την απώλεια υποστήριξης από βουλευτές, οι οποίοι κινούνταν προς τη «Δημοκρατική Ένωση» και το «Λαϊκό Κόμμα» αντίστοιχα. Παράλληλα, η δυσαρέσκεια στο στρατόπεδο των Φιλελευθέρων για τις ολιγωρίες της κυβέρνησης στο θέμα της εκλογής της Γερουσίας, αλλά και για την αυστηρή οικονομική πολιτική της, η οποία είχε ως συνέπεια την επιβάρυνση των χαμηλότερων οικονομικά στρωμάτων της ελληνικής κοινωνίας, επικεντρώθηκε στο αίτημα επιστροφής του Βενιζέλου στα πολιτικά πράγματα.

Από τον Απρίλιο του 1928 ο Βενιζέλος είχε αρχίσει να εμπλέκεται ξανά στην πολιτική, έχοντας μία σειρά συναντήσεων με στελέχη των Φιλελευθέρων, και αποστέλλοντας σειρά επιστολών προς τον Καφαντάρη, στις οποίες, με ύφος πατερναλιστικό, ουσιαστικά προσπαθούσε να υπαγορεύσει πολιτικές επιλογές προς τον ηγέτη του κόμματος των «Προοδευτικών Φιλελευθέρων». Ο τελευταίος δεν δέχθηκε αυτή τη συμπεριφορά του Βενιζέλου, και παραιτήθηκε, τόσο από την ηγεσία του κόμματος, όσο και από την κυβέρνηση. Ακολούθησε η παραίτηση ολόκληρης της κυβέρνησης με πράξη του πρωθυπουργού, Α. Ζαΐμη. Την επομένη κιόλας, 23 Μαΐου, ο Βενιζέλος ανακοίνωσε και επίσημα την πρόθεσή του να πολιτευτεί ξανά. Έπειτα από προσπάθειες του προέδρου της Δημοκρατίας, Π. Κουντουριώτη, η κυβέρνηση του Α. Ζαΐμη διατηρήθηκε στην εξουσία μέχρι τις αρχές Ιουλίου, οπότε και κατέρρευσε λόγω της διαφωνίας του Βενιζέλου (ο οποίος είχε αναλάβει την ηγεσία των Φιλελευθέρων) με την πολιτική της στο θέμα της διάθεσης των μετοχών της υπό ίδρυση Τράπεζα της Ελλάδος, και της ταυτόχρονης αιματηρής καταστολής της απεργίας των καπνεργατών της Καβάλας.

Οι εκλογές πραγματοποιήθηκαν στις 19 Αυγούστου, με το πλειοψηφικό σύστημα, κατά απαίτηση του Βενιζέλου. Το τελικό αποτέλεσμα, όμως, υπερέβη τις προσδοκίες ακόμα και αυτού του ιδίου, αφού ο συνασπισμός που συγκροτήθηκε γύρω από το «Κόμμα των Φιλελευθέρων», με τη συμμετοχή του «Αγροτικού Εργατικού Κόμματος» (μετονομασία της «Δημοκρατικής Ένωσης» - Παπαναστασίου), του «Εθνικού Δημοκρατικού Κόμματος» (Κονδύλης), των «Συντηρητικών Δημοκρατικών» (Μιχαλακόπουλος) και της «Δημοκρατικής Ενώσεως» (Ζαβιτσάνος), απέσπασε τελικά το εντυπωσιακό 61% των ψήφων και 223 έδρες στη Βουλή, από τις οποίες οι 178 ανήκαν στο «Κόμμα των Φιλελευθέρων». Στην αντιβενιζελική παράταξη, το «Λαϊκό Κόμμα» βελτίωσε τα ποσοστά του (περίπου 25%), χωρίς, όμως, να κερδίσει περισσότερες έδρες (19), λόγω του πλειοψηφικού συστήματος, αλλά το «Κόμμα των Ελευθεροφρόνων» του Ι. Μεταξά καταβαρυνώθηκε, συγκεντρώνοντας μόλις το 5,3% των ψήφων και εκλέγοντας μόνο έναν βουλευτή.

Η κυβέρνηση Βενιζέλου (1928-1932)

Η Βουλή ξεκίνησε τις εργασίες τις στις αρχές του Οκτωβρίου 1928, και αμέσως η κυβέρνηση του Βενιζέλου επιδόθηκε σε μία πυρετώδη δραστηριότητα, προκειμένου να κλείσει τις εκκρεμότητες της προηγούμενης κοινοβουλευτικής περιόδου, ιδίως στο ζήτημα της ψήφισης του απαραίτητου νομικού πλαισίου για την ανάδειξη του Συμβουλίου της Επικρατείας και της Γερουσίας. Η σημασία των δύο αυτών οργάνων ήταν εξαιρετική, καθώς το πρώτο θα διασφάλιζε τη συνταγματικότητα της λειτουργίας της εκτελεστικής και της νομοθετικής εξουσίας (γεγονός που φάνηκε από την πρώτη στιγμή της λειτουργίας του θεσμού, με την ακύρωση πολλών διοικητικών πράξεων στον πρώτο χρόνο της λειτουργίας του), ενώ η δεύτερη αποτελούσε προϋπόθεση για την εκλογή προέδρου της Δημοκρατίας και την εύρυθμη λειτουργία του πολιτεύματος.

Οι εκλογές για την ανάδειξη των γερουσιαστών πραγματοποιήθηκαν στις 29 Απριλίου του 1929, στις οποίες η παράταξη των Φιλελευθέρων απέσπασε το 55,7% και εξέλεξε 66 γερουσιαστές, το κόμμα του Παπαναστασίου τέσσερις, οι «Συντηρητικοί Δημοκρατικοί» του Μιχαλακόπουλου πέντε, ενώ τα αντιβενιζελικά κόμματα εξέλεξαν μόλις 12 γερουσιαστές. Στις 2 Ιουνίου εξελέγη από τη Βουλή και τη Γερουσία ο Π. Κουντουριώτης και κανονικά ως πρόεδρος της Δημοκρατίας. Τα αποτελέσματα των βουλευτικών εκλογών και των εκλογών για τη Γερουσία μαρτυρούν την παντοδυναμία της κυβέρνησης του Βενιζέλου, και την ευχέρεια που είχε αυτή στο νομοθετικό της έργο και την εκτελεστική της λειτουργία.

Ως αποτέλεσμα των παραπάνω, η κυβέρνηση είχε τη δυνατότητα να νομοθετήσει απρόσκοπτα, αντιμετωπίζοντας το φαινόμενο της ληστείας που είχε αναζωπυρωθεί στην ύπαιθρο, θεσπίζοντας απαραίτητα μέτρα αρωγής των προσφύγων, και εκσυγχρονίζοντας το αστικό δίκαιο στην κατεύθυνση της ανάπτυξης του αστικού ιστού της χώρας. Επιπλέον, πραγματοποιήθηκε μία αναγκαία εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, με την ενίσχυση της επαγγελματικής δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, η οποία έδωσε διέξοδο σε μεγάλο μέρος του πληθυσμού και βελτίωσε την παραγωγικότητά του. Τέλος, ο Βενιζέλος, βασιζόμενος στη συντριπτική πλειοψηφία της παράταξής του στα δύο κοινοβουλευτικά σώματα (Βουλή και Γερουσία), είχε τη δυνατότητα να προβεί σε κινήσεις στην εξωτερική πολιτική που βελτίωναν τη διεθνή θέση της χώρας, αλλά που δεν θα ήταν δυνατές υπό άλλες συνθήκες. Αφενός οι ξένοι ομόλογοί του τον αντιμετώπιζαν πιο σοβαρά από τους προκατόχους του, όχι μόνο λόγω της

ιστορίας του, αλλά και λόγω της συσπείρωσης που έδειχνε ο ελληνικός λαός γύρω από το πρόσωπό του στη συγκεκριμένη περίοδο, ενώ, αφετέρου, η πλειοψηφία που διέθετε απορροφούσε τους κραδασμούς πιο τολμηρών ενεργειών του, όπως το Σύμφωνο Φιλίας με την Τουρκία (1929).

Μελανό σημείο της διακυβέρνησης του Βενιζέλου κατά τη συγκεκριμένη περίοδο είναι η ο πολιτικός της συντηρητισμός και η αυταρχικότητα που επέδειξε. Ήδη από την εποχή της ανακοίνωσης της επανόδου του στον πολιτικό στίβο της χώρας, ο Βενιζέλος είχε δείξει τη συντηρητική του στροφή, δηλώνοντας ότι «Καθήκον μου είναι να αναλάβω την θέσιν μου επικεφαλής κόμματος, το οποίον αποτελεί το κυριώτερον οχυρόν και κατά των καθεστωτικών κινδύνων και κατά της απειλής της δικτατορίας και κατά των εκ της ακυβερνησίας δυναμένων να προκύψουν κοινωνικών αναταράξεων». Συνεπώς προς αυτές τις δηλώσεις, η κυβέρνηση Βενιζέλου παρουσίασε νομοσχέδιο «περί της ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών», το οποίο έμεινε γνωστό ως «Ιδιώνυμο». Σύμφωνα με τον νόμο αυτόν, ο οποίος ψηφίστηκε παρά τις αντιδράσεις που εκδηλώθηκαν, επιβαλλόταν ποινή φυλάκισης σε όποιον «επιδιώκει την εφαρμογήν ιδεών εχουσών ως έκδηλον σκοπόν την διά βιαίων μέσων ανατροπή του κρατούντος κοινωνικού συστήματος, ή την απόσπασιν μέρους εκ του όλου της Επικρατείας, ή ενεργεί υπέρ της εφαρμογής αυτών προσηλυτισμόν...». Οι διατάξεις του νόμου αυτού συμπληρώνονταν από συγκεκριμένες διαδικασίες που έθεταν υπό απαγόρευση δραστηριότητες του Κ.Κ.Ε., αλλά χρησιμοποιήθηκαν για την αντιμετώπιση των πιο ριζοσπαστικών αντιδράσεων και από τα δύο άκρα του πολιτικού φάσματος. Επίσης, ως απάντηση στην έντονη αντιπολίτευση που ασκείτο στην κυβέρνηση και από στελέχη του ευρύτερου δημοκρατικού χώρου, ο Βενιζέλος προχώρησε στην έκδοση νόμου με τον οποίο περιστέλλονταν οι ελευθερίες του Τύπου.

Η αυταρχικότητα της κυβέρνησης και του ίδιου του Βενιζέλου σταδιακά έφθειραν την πολιτική τους ισχύ, ιδίως από τη στιγμή που άρχισαν να έρχονται στη δημοσιότητα σκάνδαλα προσωπικής, αλλά κυρίως οικονομικής φύσης. Στο ανορθωτικό για τη χώρα πρόγραμμα περιλαμβάνονταν πολλά έργα υποδομών, στα οποία δαπανούνταν μεγάλα ποσά με ταχείες διαδικασίες και συχνά αδιαφανή τρόπο. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα της αμαύρωσης της εικόνας της κυβέρνησης στα μάτια του λαού. Επιπλέον, όταν οι κραδασμοί από τη διεθνή οικονομική κρίση του 1929 έφτασαν και στην Ελλάδα, η κυβέρνηση αναγκάστηκε να λάβει οικονομικά μέτρα, τα οποία έπληξαν ιδιαίτερα τα χαμηλά εισοδήματα.

Μέχρι την άνοιξη του 1932 η κυβέρνηση είχε αποδυναμωθεί σε μεγάλο βαθμό, με αποτέλεσμα να γίνεται λόγος για την αντικατάστασή της από οικουμενική. Η πρόταση αυτή δεν ευοδώθηκε, λόγω της

άρνησης του Τσαλδάρη να στηρίξει μία τέτοια λύση. Παρά ταύτα, ήταν προφανές ότι στις επερχόμενες εκλογές οι Φιλελεύθεροι θα αντιμετώπιζαν μία επώδυνη ήττα. Για τον λόγο αυτόν ο Βενιζέλος πέτυχε, αν και παράτυπα, την παράταση της θητείας του ενός τρίτου των γερυσιαστών που θα έπρεπε να αναδειχθούν από ενδιάμεσες εκλογές, ώστε να μη φανεί πριν τις βουλευτικές εκλογές η πτώση της εκλογικής δύναμης του κόμματός του. Όμως, δεν σταμάτησε εκεί. Αφού πέτυχε την ψήφιση από τη Βουλή εκλογικού νόμου που προέβλεπε την αναλογική μέθοδο κατανομής των εδρών, φοβούμενος επανάληψη του αποτελέσματος του Νοεμβρίου του 1920, δήλωσε ότι θα προχωρούσε στην κατάθεση νομοσχεδίου περαιτέρω περιορισμού της ελευθεροτυπίας, καθώς, σύμφωνα με τον ίδιο, τα δημοσιεύματα του Τύπου υπονόμευαν το εθνικό νόμισμα. Απέναντι στην οξεία αντίδραση του συνόλου της αντιπολίτευσης, η οποία απείλησε την αποχώρησή της από τις εργασίες της Βουλής, ο Βενιζέλος υπέβαλε την παραίτηση της κυβέρνησης στις 21 Μαΐου του 1932. Με την εξέλιξη αυτή η χώρα εισήλθε σε μία περίοδο πολιτικής αστάθειας με δραματικές συνέπειες.

Ανακεφαλαίωση

Η Ελλάδα κατά την περίοδο που ακολούθησε τη Μικρασιατική Καταστροφή έπρεπε να αντιμετωπίσει μία σειρά ζητημάτων, σε πολιτικό, διεθνοπολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο, καθώς και το προσφυγικό ζήτημα που επηρέαζε όλο το φάσμα των ελληνικών πραγμάτων. Η ρευστότητα του διεθνούς περιβάλλοντος και οι κραδασμοί που είχε υποστεί το πολιτικό σύστημα της χώρας μετά την Καταστροφή, οδήγησαν σε μία σειρά παλινωδιών, που δεν επέτρεψαν την άρτια αντιμετώπιση των φλεγόντων προβλημάτων.

Οι προσπάθειες της χώρας στην πρώτη περίοδο (μέχρι τη δικτατορία του Πάγκαλου) δεν ήταν επαρκείς, καθώς πολιτικά επικρατούσε αστάθεια, ενώ οι συνεχείς παρεμβάσεις των στρατιωτικών λειτουργούσαν σαν τροχοπέδη στην επάνοδο στη σταθερότητα και την πρόοδο. Παρά τα βήματα προς τη δημιουργία ενός συμπαγούς δημοκρατικού πολιτικού συστήματος, το πολιτικό προσωπικό της χώρας δεν κατόρθωσε να συντονιστεί και να σχηματίσει ένα κοινό υπόβαθρο, επιδιδόμενο συχνά σε εξωθεσμικές αντιπαραθέσεις, με την προμοδότηση της μίας ή της άλλης στρατιωτικής φατρίας.

Παρά τα προβλήματα, η κοινοβουλευτική λειτουργία προχωρούσε, έστω και αργά προς μία κατεύθυνση που στήριζε η μεγάλη πλειονότητα του πολιτικού κόσμου και του λαού. Αντίθετα, η περίοδος της δικτατορίας του Πάγκαλου χαρακτηρίζεται από παλινωδίες, οι οποίες ανέτρεψαν το όποιο θετικό έργο της προηγούμενης περιόδου, περιέπλεξαν τη χώρα σε μία σειρά περιπετειών που επιβάρυναν τη θέση της στο εξωτερικό, και δυσκόλεψαν τις διαδικασίες για επάνοδο στον κοινοβουλευτισμό για αρκετό καιρό μετά την ανατροπή της δικτατορικής κυβέρνησης.

Αναμφίβολα, η πιο δημιουργική περίοδος της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας ήταν αυτή της κυβέρνησης Βενιζέλου, της μακροβιότερης από τις κυβερνήσεις πριν τη δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου. Η πρόοδος του κοινοβουλευτισμού, μέσω της θεσμοθέτησης οργάνων ελέγχου της λειτουργίας της εκτελεστικής, αλλά και της νομοθετικής εξουσίας, η ανάδειξη του κράτους δικαίου που τόνωσε την εμπιστοσύνη των πολιτών, και η οικονομική ανάπτυξη, τουλάχιστον μέχρι την έναρξη και για την Ελλάδα των επιπτώσεων της διεθνούς οικονομικής κρίσης, στηρίζουν την άποψη ότι η χώρα είχε τη δυνατότητα να μπει σε μία τροχιά πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής πρόοδου. Η διεθνής οικονομική συγκυρία αναμόχλευσε τα εγγενή προβλήματα της ελληνικής πολιτικής σκηνής, με αποτέλεσμα την

αποσταθεροποίηση του πολιτικού συστήματος, και τελικά την εκτροπή που κατέληξε στην επάνοδο της χώρας στο πολίτευμα της βασιλευομένης και στην επιβολή του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου.

Συνολικά, η πολιτική ηγεσία της χώρας δεν κατόρθωσε να αντιμετωπίσει με ικανοποιητικό τρόπο:

1. Το πολιτειακό και πολιτικό ζήτημα: αν και η πλειοψηφία των πολιτικών σχηματισμών είχε ταχθεί υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας, μία σημαντική μειοψηφία αρνήθηκε να αποδεχθεί το νέο πολίτευμα, ενώ ένα άλλο μέρος της αντιβενιζελικής παράταξης είχε κατά συνθήκη συναινέσει, χωρίς, ωστόσο να τρέφει πίστη σε αυτό. Επιπλέον, η επιλογή ακόμη και των δημοκρατικών πολιτικών δυνάμεων να εδραιώσουν το νέο πολίτευμα στη στήριξη μερίδας του στρατού, δημιούργησε τις προϋποθέσεις απαξίωσης του πολιτεύματος, αλλά και την πεποίθηση ότι ο στρατός αποτελεί ουσιαστικά τον ρυθμιστή του πολιτεύματος και γενικότερα της πολιτικής κατάστασης της χώρας. Τέλος, η ελληνική πολιτική ηγεσία απέτυχε να προαγάγει μία καθολικά αποδεκτή εθνική ιδεολογία σε αντικατάσταση της Μεγάλης Ιδέας, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει σαφής πολιτικός προσανατολισμός, ούτε ένα καθολικά αποδεκτό σύστημα ιδεών που θα έδινε λύση στο θέμα του χειρισμού της κοινωνίας και της προσφοράς ενός οράματος για το μέλλον.

2. Τις διεθνείς προκλήσεις: η εσωστρέφεια που χαρακτήρισε την Ελλάδα από το 1922 έως το 1928 την εμπόδισε να οικοδομήσει ένα πλέγμα αλληλοϋποστήριξης με άλλες χώρες των Βαλκανίων που είχαν κοινά ή κοντινά συμφέροντα με αυτήν. Επιπλέον, η αδυναμία αντιμετώπισης της Ιταλίας όσον αφορά στο επεισόδιο της Κέρκυρας (1923), ήρθε να προστεθεί στο καίριο πλήγμα που είχε υποστεί το διεθνές γόητρο της Ελλάδας έπειτα από τη Μικρασιατική Καταστροφή. Ο Πάγκαλος είχε επιχειρήσει να ανατρέψει αυτήν την κατάσταση, όμως η πολιτική του χαρακτηρίστηκε από επιπολαιότητα και προχειρότητα. Εξαιτίας ενός ασήμαντου μεθοριακού επεισοδίου, προχώρησε σε μία σύντομη πολεμική αναμέτρηση με τη Βουλγαρία, η οποία, αν και αρχικά φάνηκε να ενισχύει το γόητρο των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων που προέλασαν άνετα στο έδαφος του αντιπάλου, τελικά κατέληξε εις βάρος της χώρας. Αναδείχθηκαν οι περιορισμένες δυνατότητες της Ελλάδας να παράσχει την απαραίτητη λογιστική υποστήριξη στις ένοπλες δυνάμεις της επιβαρύνθηκαν τα οικονομικά λόγω των επιχειρήσεων και της αποζημίωσης που τελικά υποχρεώθηκε η χώρα να καταβάλει, και εντάθηκε η διεθνής της απομόνωση. Η πολιτική προσέγγισης του Βενιζέλου με την Τουρκία και την Ιταλία, βελτίωσαν την κατάσταση, αλλά δεν υπήρξε ο απαραίτητος χρόνος για την εμπέδωση αυτής της πολιτικής. Μετά το 1932 η Ελλάδα δεν διέθετε την απαραίτητη

σταθερότητα και εξωστρέφεια ώστε να αντιμετωπίσει τις νέες προκλήσεις, οι οποίες προέκυψαν από τις ραγδαίες εξελίξεις σε ευρωπαϊκό επίπεδο που τροφοδοτήθηκαν από τη διεθνή οικονομική κρίση και την άνοδο του ναζισμού στη Γερμανία.

3. Τα οικονομικά ζητήματα: η Ελλάδα δεν κατόρθωσε να αντιμετωπίσει έγκαιρα τα οικονομικά προβλήματα που της κληροδότησαν η παρατεταμένη πολεμική προσπάθεια από το 1912 έως το 1922 και ο αποκλεισμός από τις συμμαχικές πιστώσεις μετά την επάνοδο του Κωνσταντίνου Α΄ στον θρόνο το 1920. Οι πολιτικές ζυμώσεις και η ρευστότητα της περιόδου μέχρι το 1926-27 δεν βοήθησαν στην κατεύθυνση της οικονομικής σταθερότητας. Ως εκ τούτου, υπήρχε μεγάλη δυσκολία στην κάλυψη του ελλείμματος του κρατικού προϋπολογισμού που ήταν απαραίτητη για την ανακούφιση όσων είχαν πληγεί από τον πόλεμο, για την ανοικοδόμηση ειδικά της Βόρειας Ελλάδας που είχε γίνει θέατρο πολέμου, και, πάνω από όλα, για την περίθαλψη και αποκατάσταση των μικρασιατών προσφύγων. Σταδιακά από το 1926 άρχισαν να λαμβάνονται μέτρα για τη βελτίωση των οικονομικών της χώρας, μέσω του θεσμικού εκσυγχρονισμού και της εξασφάλισης ξένων πιστώσεων, με αποτέλεσμα την εκκίνηση μίας αναπτυξιακής πορείας από το 1926. Η πορεία, όμως, αυτή έμελλε να είναι σύντομη, κυρίως λόγω της διεθνούς οικονομικής κρίσης, που στέρησε στην Ελλάδα τη δυνατότητα του εξωτερικού δανεισμού, και της κληροδότησε (όπως και σε όλες σχεδόν τις ευρωπαϊκές χώρες) ένα σοβαρό πρόβλημα νομισματικής σταθερότητας και πληθωρισμού.

4. Τα κοινωνικά ζητήματα: ήδη από την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα η ελληνική κοινωνία άρχισε να εκσυγχρονίζεται, ιδίως μέσω της ανάπτυξης των αστικών κέντρων και της αστικής – μη αγροτικής- οικονομίας, με αποτέλεσμα, παρά τη διατήρηση του πρωταρχικά αγροτικού της χαρακτήρα, τη δημιουργία μίας κοινωνικής διαστρωμάτωσης ανάλογης προς εκείνη των ανεπτυγμένων χωρών. Ως εκ τούτου, τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα των μικροαστών, των εργατών και των αγροτών, άρχισαν να αποκτούν συνείδηση των συμφερόντων τους και να τα διεκδικούν στην πολιτική αρένα. Οι πόλεμοι της δεύτερης δεκαετίας του 20ού αι. περιόρισαν τις κοινωνικές διεκδικήσεις, οι οποίες, όμως, επανήλθαν δριμύτερες μετά τη λήξη του ελληνοτουρκικού πολέμου το 1922, τροφοδοτούμενες επιπλέον από τις αναταράξεις που προκάλεσε στον κοινωνικό ιστό και την αγορά εργασίας η έλευση πλέον του ενός εκατομμυρίου μικρασιατών προσφύγων. Η ρευστότητα της περιόδου 1923-1927 και η παρουσία του στρατού στα πολιτικά πράγματα λειτούργησε κατασταλτικά προς τις κοινωνικές διεκδικήσεις, και ανασταλτικά όσον αφορά στην επίλυση των κοινωνικών προβλημάτων. Η κυβέρνηση του Βενιζέλου από το 1928, έχοντας έναν σαφώς συντηρητικό και

αντικομμουνιστικό προσανατολισμό, υιοθέτησε μία αυταρχική και καθολικά δύσπιστη στάση απέναντι στις κοινωνικές διεκδικήσεις, με αποτέλεσμα τη συντήρηση των κοινωνικών εντάσεων.

5. Το προσφυγικό ζήτημα: η Διεθνής Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, παρά το τεράστιο μέγεθος του προσφυγικού ζητήματος, κατόρθωσε να λειτουργήσει περισσότερο από ικανοποιητικά. Παρόλα αυτά η γενικότερη κατάσταση της χώρας λειτούργησε ανασταλτικά για την πλήρη αποκατάσταση και αφομοίωση των προσφύγων. Η πολιτική αστάθεια και η προσπάθεια πολλών πολιτικών να εκμεταλλευτούν την προσφυγική ψήφο, οδήγησε πολλούς Μικρασιάτες να πιστεύουν ότι υπήρχε η δυνατότητα επιστροφής τους στις εστίες τους, με αποτέλεσμα να δυσχεραίνεται η ενσωμάτωσή τους στην οικονομία και την κοινωνία του τόπου όπου είχαν προωθηθεί. Αυτή η αυταπάτη έληξε για τους περισσότερους το 1929 με την υπογραφή του Ελληνοτουρκικού Συμφώνου Φιλίας. Επιπλέον, η γενικότερη κατάσταση της οικονομίας και η συνεχής εναλλαγή κυβερνήσεων στην εξουσία, εμπόδισε την γενικευμένη αξιοποίηση του προσφυγικού εργατικού δυναμικού, που είχε συγκεντρωθεί κυρίως στις πόλεις, για την τροφοδότηση της ανάπτυξης της εγχώριας βιομηχανίας, με αποτέλεσμα οι προσφυγικοί καταυλισμοί να πλήττονται από την ανεργία και τη φτώχεια. Αυτή η αδυναμία του ελληνικού κράτους κόστισε ιδιαίτερα στους πρόσφυγες κατά την περίοδο της Κατοχής, κατά την οποία ο πληθυσμός τους επλήγη σοβαρά από την έλλειψη τροφίμων. Τέλος, η όξυνση των πολιτικών παθών, σε όλην την περίοδο που εξετάζουμε, τροφοδότησε τα ξενοφοβικά ανακλαστικά που παρουσίασε μερίδα της ελληνικής κοινωνίας, λόγω της διατάραξης της κοινωνικής ισορροπίας από την έλευση των προσφύγων, συμβάλλοντας και αυτή στην επιβράδυνση της αφομοίωσής τους.

Αποτέλεσμα την αποτυχίας της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας να αντιμετωπίσει τα φλέγοντα ζητήματα της εποχής, ήταν η ενίσχυση των πιέσεων προς το πολιτικό σύστημα, μέχρι την τελική του κατάρρευση στα μέσα της δεκαετίας του 1930.

Βιβλιογραφία

- Γιαννουλόπουλος Ιωάννης, Η Επανάσταση του 1922, η Δίκη των Εξ και η Συνθήκη της Λωζάννης, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος ΙΕ΄*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σ. 248-259.
- Βερέμης Αθανάσιος, Η αντεπανάσταση του 1923 και η ανακήρυξη της ανασίλευτης δημοκρατίας, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος ΙΕ΄*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σ. 271-296.
- Οικονόμου Νικόλαος, Η περίοδος από τον Σεπτέμβριο του 1926 έως το 1935, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος ΙΕ΄*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σ. 304-326.
- Ρήγος Άλκης, *Η Β΄ ελληνική δημοκρατία, 1924-1935: Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999.
- Clogg Richard, *Σύντομη ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1999
- Βενιζέλος Ελευθέριος, *Βίβλος Ελευθερίου Βενιζέλου: η ιστορία της νεώτερης Ελλάδος, τόμ. Α΄*, Ιστορικά Εκδόσεις, Αθήνα 1964.